

Risiko for tilregnelighet
En sosiologisk analyse av strafferettspsykiatrisk
praksis omkring tilregnelighetsspørsmål

Audun Gabriel Løvlie

Masteroppgave

Våren 2014

Sosiologisk institutt, Universitetet i Bergen

Til min far

Reidar Løvlie (28.09.1944 – 14.08.2013)

Du inspirerte til nysgjerrighet og engasjement.

Sammendrag

Temaet for oppgaven er rettspsykiatrisk praksis i sammenheng med strafferettslig tilregnelighet. Utgangspunktet for prosjektet ligger i den omtale og kontrovers som følger den norske rettspsykiatrien, særlig etter 22. Juli-saken. Likevel er ikke 22. Juli-saken utgangspunktet for oppgavens problemstilling. Det er heller en interesse for å få en forståelse for og belyse hvordan rettspsykiatrisk sakkyndige gjennomfører sitt arbeid med den tiltalte og deres møte med de rettsvitenskapelige ekspertene i rettssalen.

Oppgaven er for det første motivert ut ifra den omtalte maktdistribusjon som oppstår i møtet mellom psykiatri og rettsvitenskap når en tiltalts tilregnelighet er vurdert og står sentralt i sakens forhandlinger. Makten de rettspsykiatriske sakkyndige besitter i straffesaker har blitt fremstilt som for innflytelsesrik. Spesielt i lys av det vitenskapelige og kliniske arbeidets karakter, som gjennomføres på vegne av retten. For det andre er oppgaven motivert ut ifra spørsmål om hvilke konsekvens arbeidet de sakkyndige utfører har eller kan ha på rettssikkerhet og vitenskapelig legitimitet. Målet er å redegjøre for hvordan rettspsykiatrisk sakkyndige selv, men også dommere, forstår og vurderer det utførte arbeidet og den makten de rettspsykiatrisk sakkyndige besitter. Dette gjøres ved å sammenligne intervjudata fra de forskjellige profesjonene, men også observasjonsdata og dokumentkilder.

Analysen baserer seg på innsamlet intervju- og observasjonsdata, samt dokumentkilder knyttet til observerte rettssaker. Sentralt i analysearbeidet og drøftingen var fokus på kvalitetssikring og det kliniske skjønn når det kom til det rettspsykiatriske arbeidets legitimitet. Resultatene av analysen viser blant annet at 22. Juli-saken kan ha hatt en nokså formativ effekt på sakkyndig virksomhet, det kliniske skjønnets frihet er stor og den makten de sakkyndige besitter blir i stor grad utfordret og diskutert under rettsprosessen.

Antall ord i oppgaveteksten: 35745

Forord

Jeg vil først og fremst rette en stor takk til min veileder Ingrid Rindal Lundeberg for hennes tålmodighet og engasjement i mitt prosjekt. Den entusiasme Ingrid viste ga med motivasjon og vilje til å slutføre dette prosjektet etter beste evne. Informantene mine skal ha en stor takk for deres uunnværlige bidrag i intervjuer som tidvis gikk langt utover den forespeilte tidsangivelsen. Angelica Alme takkes for hennes hjelp i utvelgelse av rettssaker, i tillegg vil jeg takke både Bergen og Oslo Tingrett. Jeg vil takke Kristian Mjåland for hans hjelp med oppstarten på analysearbeidet. Stein Rokkan Senter for Flerfaglige Samfunnsstudier skal ha takk for kontor- og lesesalsplass. Jeg vil også takke Merete Martine Frønsdal for å ha vist tålmodighet i de stunder hvor dette prosjektet preget alt, og Øivind Reinertsen og Gry Hellem Mortensen skal ha takk for kollegial tålmodighet når jeg kom med mine lange utlegninger om oppgavens tema. Min bror Frode Løvlie skal ha takk for den motivasjon og hjelp han har bistått med under prosjektet, samt hans tålmodighet og evne til å dra meg ned mot fagstoffet. Min mor Ingrid, mine søstre Ragnhild og Astrid, og min bror Øystein Løvlie og resten av familien skal også alle ha takk for å ha gitt meg motivasjon, tid og rom til å fullføre denne oppgaven.

Til slutt vil jeg takke alle mine venner og medstudenter og da spesielt Mikael Poul Andersson og Håkon Sverdstad Bjørvik for korrekturlesing, Jeanette Lidal for å under sin egen masterinnspurt likevel tok seg tid til å lytte til mine utlegninger og diskutere min oppgave med meg, og Andreas Michael Lassen som tok sitt ansvar som stressavleder alvorlig.

Audun Gabriel Løvlie

Bergen, 30. Juni 2014

Innhold

Sammendrag.....	3
Forord.....	4
1. Innledning.....	7
1.1 Problemstilling.....	8
1.2 Oppgavens introduksjon.....	8
1.3 Oppgavens oppbygning.....	12
2. Metodisk innfallsvinkel – intervjuer, observasjoner og dokumenter.....	13
2.1 Spørsmål, empiri - metodevalg.....	13
2.2 Utvalg.....	15
2.2.1 Observasjonsutvalg.....	16
2.2.1.1 Anonymisering av observerte saker.....	18
2.2.2 Utvalg av informanter til intervju.....	18
2.2.2.1 Dommerne.....	20
2.2.2.2 Rettspsykiaterne.....	20
2.3 Observasjon i en rettssal.....	21
2.3.1 utfordringer.....	22
2.4 Intervjue eksperter.....	23
2.5 Etikk og forskerrollen.....	25
3 Teori – Risiko og makt.....	27
3.1 Ulrich Beck – Refleksivitet og modernitet.....	27
3.1.1 Risiko og tvil.....	28
3.2 Nikola Rose – psy-disipliner, risiko og individualisering.....	30
3.3 Beck og Rose – risiko, selvet og ekspertene.....	33
3.4 Risikoperspektiv.....	35
4. Den rettspsykiatriske gjerning.....	37
4.1 Retningslinjer og idealer.....	37
4.2 Jobbe mye, jobbe med. Forespørsel og oppnevning.....	41
4.2.1 Å tenke hver for oss: samarbeid.....	45
4.3 Den rettspsykiatriske metode.....	48
4.3.1 Prediction of the past.....	50
4.3.2 Profesjonelle uenigheter.....	54
4.3.3 Migrenesaker.....	55
4.4 Avsluttende drøfting og oppsummering.....	58

5. Rettspsykiatri i rettssalen.....	61
5.1 Kort om en rettssaks form.....	61
5.2 Sakens kjerne.....	62
5.3 Sakens oppbygning og Geirs forklaring.....	63
5.3.1 Geir forteller.....	64
5.4 Bekjennelser i pausene.....	66
5.5 De sakkyndiges rapport.....	69
5.6 Juristene anvender rapportene.....	71
5.7 De sakkyndiges forklaringer.....	73
5.7.1 Psykiateren og Psykologspesialisten.....	74
5.8 Dommen faller.....	80
5.9 Konkluderende funn.....	82
6. Avsluttende drøfting.....	85
Bibliografi.....	89

1. Innledning

Hendelsen på Utøya 22. Juli 2011 er ikke sammenlignbar med noen annen hendelse i nyere Norsk historie. Ringvirkningene kjennes i alle samfunnslag. Den påfølgende rettssaken mot Anders Behring Breivik ble naturligvis et viktig tema for de fleste nordmenn. En forutsetning for straffeansvar er at den siktede er tilregnelighet, om det er tvil om denne må den vurderes. Etter en hendelse som Utøya er det ikke unaturlig at tilregneligheten til gjerningspersonen vurderes. De sakkyndiges vurdering av Breivik ble et mye omtalt tema blant lekfolk så vel som fagfolk. I media økte temperaturen i debatten når det som etter hvert ble det første paret av sakkyndige leverte sin rapport. De hadde konkludert med at Breivik var utilregnelig på gjerningstiden. Senere ble to nye sakkyndige oppnevnt hvis rapport konkluderte med at Breivik var tilregnelig på gjerningstiden.

Rettspsykiatri er en del av rettsmedisinen, rettspsykiatriens oppgaver dekker flere aspekter, men i denne oppgaven utforsker jeg spesielt dens praksis i strafferetten. Det vil si rettspsykiatriens arbeid med tilregnelighetsspørsmålet. Historisk sett var legene «vitensutøvere» som drev fram kriminologien med deres ekspertise på fangers personlighet (Schaanning 2007:282). Medisin var det første ekseptfeltet som i stor utstrekning ble anvendt av rettssystemet som sakkyndige og ved straffeprosessloven av 1887 var også psykiatrien blitt en sentral del av rettsmedisinen. Den sakkyndige rettspsykiater skulle da fungere både som vitne og sakkyndig, som innebar «å fremskaffe fakta, og ... å gi skjønsmessige vurderinger til retten» (Schjøtz 2012:853). Strafferettspsykiaterens oppgave er å vurdere en gjerningspersons strafferettslige tilregnelighet (Rosenqvist and Rasmussen 2004:55–56). Utgangspunktet for utilregnelighetsprinsippet går helt tilbake til Frostsatingsloven i det 13. århundre som uttalte: «Ein som vert så galen at han drep sin son, eller sonen faren» skulle ikke nødvendigvis straffes, men kunne fritas for straff og måtte bli tatt hånd om av sin familie (Rosenqvist and Rasmussen 2004:55). I straffeloven av 1842 får man et mer presist språk som sier at «galne», «afsindige» og «døvstumme» som ikke forstår «gjerningens straffbarhet» skal fritas for straff (Rosenqvist and Rasmussen 2004:55). Loven om straffrihet på grunn av utilregnelighet ble vedtatt i straffeloven av 1902. Paragrafen ble endret i 1929 og ble stående slik til den siste endringen i 2001. I løpet av disse nesten hundre årene var strafferettslig tilregnelighet gjenstand for mye diskusjon på Stortinget og to NOUer ble utformet i løpet av 70- og 80-tallet. Resultatet av disse utredningene ble grunnlag for endringene gjort i 2001. Det ble tydeliggjort at en psykose diagnose ikke automatisk betydde at man var til enhver tid psykotisk og dermed alltid utilregnelig, samt redegjørelse av hvordan psykisk utviklingshemming og andre former for funksjonssvikt stod i relasjon til spørsmål om strafferettslig tilregnelighet. Dette former så grunnlaget for at mennesker, gitt visse kriterier, ikke kan stilles til ansvar for deres egne

handlinger og dermed ikke skal straffes. Det er rettspsykiaternes oppgave å vurdere dette og levere sine funn og konklusjoner til domstolen slik at denne er godt nok informert til å fatte sin beslutning.

1.1 Problemstilling

Debatten om Breivik og massakren på Utøya har foreløpig hatt den konsekvens at regjeringen 25. Januar 2013 satte ned et utvalg som skulle gjennomgå straffelovens regler om utilregnelighet og anvendelsen av rettspsykiatriske sakkyndige i straffesaker (Justis- og Beredskapsdepartementet 2013). Dette vil potensielt ha konsekvenser for straffeloven, men også for anvendelsen av og situasjon til rettspsykiatriske sakkyndige og deres virke. I lys av dette er det naturlig å se nærmere på rettspsykiatrisk praksis, men også rettsvesenets anvendelse av og forhold til rettspsykiatrien. Hvordan møter disse ekspertene hverandre og hvordan foregår dette møtet? Har det endret seg i kjølvannet av 22. Juli-saken og hvordan forholder rettspsykiatrien seg til sin nye situasjon?

Oppgavens problemstilling er eksplorerende og blir dermed flersidig og vid av nødvendighet. Selv om rettspsykiatri er omdiskutert, vet vi lite om hva som kjennetegner deres arbeid i praksis. En av målsetningene var å få innsikt i og oversikt over den rettspsykiatriske arbeidsprosessen i strafferetten. Hvordan rettspsykiaterne deltar i rettsprosessen og særlig hvordan de uttrykker seg og forholder seg til sitt eget felt. Det er viktige spørsmål om vitenskapelighet som har blitt stilt i kjølvannet av 22. Juli-saken, dette står nært spørsmål om kunnskapsproduksjon og hva kunnskap er. Kunnskap kan produsere effekter i endret atferd og verdigrunnlag, og i moderne samfunn produseres kunnskap refleksivt og kontinuerlig. Dermed kan problemstillingen formuleres slik: *Hva kjennetegner det rettspsykiatriske arbeidet og hvilke rolle har rettspsykiatrien i retten?*

1.2 Oppgavens introduksjon

Oppgaven fokuserer på møtet mellom strafferett og rettspsykiatri, hvordan disse to ekspertsystemene møtes og samhandler. Debatten i media opp mot, under og i etterkant av 22. Juli-saken viste både rettsvitere, psykiatere og psykologer sine meninger for og i mot de to sakkyndiges rapporter. Lekfolk reagerte med vantrø på at rettspsykiatere kunne komme til forskjellige konklusjoner, dette ble grunnlaget for mange kritiske innlegg i media. Det ble rettet kritikk mot rettspsykiatri som fag fra fagfeller til de sakkyndige, men også fra rettsvitere og politikere. Debatten foregikk også på Stortinget og i regjeringen. En andel av debattantene ønsket Breivik straffet for hva han hadde gjort, mens andre mente at det ikke var mulig for en «normal» eller «frisk» person å gjennomføre en slik massakre. Dette uthever spørsmålet om «ansvarevne» og «normalitet» som sentrale spørsmål rettspsykiaterne vurderer. Som nevnt var media i sammenheng med rettssaken

mot Breivik gjennomsyret av uttalelser fra (retts)psykiatere og (retts)psykologer.¹ I tillegg uttalte jurister seg om rettspraksis omkring tilregnelighetsproblemstillingen og de rettssakkyndiges rolle og makt i rettssalen. Kritiske røster utenfor de to disiplinene utfordret og stilte spørsmål ved rettspsykiatrisk praksis. Det eskalerte til en omfattende debatt mellom profesjonelle og lekmenn i landets aviser og på riksdekkende radio og fjernsyn.

Kan dermed rettsprosessen i 22. Juli-saken regnes som en «critical event» (heretter kritisk hendelse) for psykiatri generelt, og rettspsykiatri spesielt? En kritisk hendelse i denne sammenhengen forstås etter Das' (1995:6) som en, i dette tilfellet, nasjonal hendelse hvis konsekvenser fører til endringer i kunnskap, verdier og atferdsmønstre innenfor institusjoner. Das (1995) sitt begrep «kritiske hendelser» beskriver en hendelse med potensielt stor påvirkningskraft som skaper nye referanserammer, forståelser, identifikasjoner og definisjoner som kan markere et brudd hvor det oppstår nye «... conditions which bring about beliefs and state of knowledge» (Bloor 1991:7). Konsekvensen er at blant annet forståelsene og referanserammene blir markant endret etter hendelsen. Slike hendelser kan forekomme på forskjellige nivåer, men i denne oppgaven er det mest relevant å se på det som et nasjonalt og profesjonsbasert brudd. Kan den kritiske debatten i den offentlige sfæren ha ført til endringer i hvordan sakkyndige forholder seg til egen rettspsykiatrisk praksis? 22. Juli-saken skapte en omfattende og penetrerende debatt i samfunnet om rettspsykiatriens vitenskapelighet. Skulle man sykeliggjøre en ideologi ved å finne Breivik utilregnelig? Eller anerkjenne hans politiske ståsted ved å finne ham tilregnelig? Den politiske ideologi som lå til grunn for massakren står ikke Breivik alene om, selv om han gjennomførte massakren egenhendig. Skulle man da sykeliggjøre andre som deler samme ideologiske overbevisning tross den avstand de tok til massakren? Eller knytte Breiviks handlinger sterkere til ideologien ved å finne ham tilregnelig? Psykologer og psykiatere foretok fjerndiagnostiseringer basert på uttalelser fra Breiviks forsvarer og andre spekulasjoner omkring Breiviks atferd. Spørsmål ved de første sakkyndiges konklusjoner og samarbeid ble gjenstand for en riksdekkende debatt. Metoder og teori innenfor psykologi og psykiatri ble debattert; hvordan kunne man komme frem til forskjellige konklusjoner? Er atferdsobservasjon vitenskapelig nok? Rettspraksisen med at domstolene som regel fulgte de sakkyndiges rapport ble uthevet som svært problematisk. Rollen til de sakkyndige ble i det store og hele debattert og utfordret av hele befolkningen, både profesjonelle og utenforstående meningsyttere.

Sentralt for oppgaven blir refleksivitet og forholdene som skaper (og endrer) kunnskap; det jeg

¹ I Norge kan både psykiatere og psykologspesialister blir rettspsykiatere. En psykologspesialist som praktiserer rettspsykiatrisk omtales også som «rettspsykiater». Rettspsykiatri er ingen spesialisering i Norge for leger eller psykologer (Rosenqvist and Rasmussen 2004:16–17).

velger å kalle for den psy-disiplinære risikodiskursen, baserer seg på spesielt Nikolas Rose, men også Ulrich Becks arbeider omkring risiko og psy-disipliner. Det er en moralsk diskurs med særlig fokus på risikominimering som et normativt ideal, hvor psy-disiplinene legger grunnlaget for å minimere atferd og handlinger som kan forstås avvikende, risikable. Har rettspsykiaternes forhold til egen praksis blitt påvirket? Hvordan fortøner denne eventuelle endringen eller mangel på endring seg?

For å undersøke sakkyndige og dommers refleksjoner rund psy-vitenskapelige disiplin og praksis, valgte jeg å intervju informanter fra disse profesjonene. Jeg startet arbeidet med å gå åpent ut og observere rettssaker hvor sakkyndige hadde levert en judisiell erklæring og hvor tilregnelighet stod sentralt. Her fikk jeg tilgang til etnografisk data om hvordan en strafferettssak foregår og hvordan de sakkyndige fremstår i rettssaker, besvarer spørsmål og legger frem sine funn, drøftinger og konklusjoner. Jeg fikk også anledning til uformelle samtaler med advokater om denne problemstillingen i pausene. Senere gjennomførte jeg en rekke intervjuer med rettspsykiatere og dommere omkring overlappende tema, alle sentrert rundt tilregnelighet, den judisielle observasjonen og hovedforhandlingene. I lys av mine intervjuer med rettspsykiatere og dommere, og observasjoner av strafferettssaker, har jeg produsert en viss innsikt i hvorledes rettspsykiatere og dommere vurderer sine og hverandres roller.

Ved å analysere intervjuene vil jeg vise hvordan rettspsykiatrisk sakkyndig arbeid blir fremstilt av psykiatere og psykologer selv, kontrastert med hvordan dette blir oppfattet av dommere. Spesielt av interesse er selvsikkerhet, tillit til eget fag og metode, samt håndtering av usikkerhetsmomenter; risikoproduksjon. Det ville jo også være interessant å se hvordan rettspsykiaterne ser på seg selv og sitt fagfelt, hvordan de plasserer seg innenfor feltets diskurs, og hvordan de anser juristenes fag.

Medias dekning av temaet røper at situasjonen i rettspsykiatrien i dag er preget av eksponering for kritikk og en selvbevissthet omkring eget virke. Behandlingen av intervjuene med rettspsykiaterne vil vise forskjellige håndteringsteknikker av denne situasjonen, hvor dommernes uttalelser speiler både samfunnsdebatten (dersom de har engasjert seg) og deres egne erfaringer på feltet.

Den teoretiske innfallsvinkelen i oppgaven utdypes i et senere kapittel, men allerede vil jeg redegjøre for at utgangspunktet ligger i Ulrich Beck og Nikolas Rose sine perspektiver på henholdsvis risiko og psy-disiplinene. I det makroorienterte og nokså abstrakte risikosamfunnet som Beck (1992) introduserer, oppstår en grunnleggende tvil knyttet til politiske og vitenskapelige handlingsbetingelser. Tradisjon blir i stor grad erstattet med *refleksjon*, noe som innebærer at man regelmessig bruker kunnskap og informasjon før man handler. Dette svekker vår tiltro til vitenskapenes mulighet til å løse våre problemer, fordi den undergraver sine egne premisser ved å

undergrave fornuften. Dette gjelder også vår tillit til psy-vitenskapene og rettsvitenskapen. Man lever dermed i en verden som konstitueres gjennom refleksivt anvendt viten, men samtidig blir dette en verden hvor man aldri kan være sikker på at et gitt element av denne viten ikke før eller siden endres. Denne dobbeltheten utgjør risikosamfunnets mentalitet: Man er tvunget til å anvende eksisterende viten for å forsøke å kontrollere fremtiden, selv om dette er risikoproduerende siden man vet at kunnskapen man anvender er feilbarlig og at det kan ende i en potensiell katastrofe. Becks skriver om globale katastrofer i form av miljøkatastrofer, men ikke individuelle eller lokale katastrofer. Ved å anvende den risikoteoretiske videreutvikling som Mik-Meyer og Villadsen presenterer (2007), som inkluderer Rose og Mary Douglas, kan man plassere risikoen og den potensielle katastrofen på et mer mikrorettet nivå. Den mulige katastrofen står da fram som spørsmål om justismord: Var tiltalte faktisk tilregnelig, men uskyldig og dermed feilaktig fengslet? Eller var han utilregnelig, skyldig, men funnet tilregnelig og skulle ha sluppet fengsel? Rose sine arbeider på psy-disiplinens rolle i utviklingen av vår tids forståelse av subjektet (Rose 1996, 1998b, 1999) faller inn i dette på området om individualisering og refleksivitet omkring styringregimer (government). Psykiatri har siden det 19. århundre vært nært knyttet til «[the] problematics of government» (Rose 1996:3). I følge Rose er det psykiatriens «know how» som har muliggjort de styringsregimer vi har og forårsaket et skifte i hvordan vi erfarer og forstår oss selv her i «vesten» (Rose 1996:3). Sammen maler både Beck og Rose et bilde av en risikodiskurs som preger samfunnet. Ekspertenes roller er å kategorisere og definere risiko, slik at denne kan minimeres ved preventive eller kurative vedtak – men dette produserer paradoksalt nok kun mer risiko. Risikodiskursen starter der hvor tilliten til vår sikkerhet og vår tro på fremskritt slutter (Beck 2000:213). Underliggende i denne diskursen er også et element av moral, om hva som er sunt og hva som er «normalt». Dette speiler på et vis et moralsk krav til samfunnsvern og individuell atferd ved at man utsetter seg selv og andre for risiko ved ikke å velge å følge den til enhver tid etablerte viten (Lebesco 2010; Roberts 2010; Mik-Meyer and Villadsen 2007:156). Man handler moralsk ved å ha en sunn livsstil, som vil inkludere arbeid, avhold fra rusmidler, fylle tildelte roller etter forventninger; er man pasient skal man agere som en god pasient, hvis ikke finner en moralsk reaksjon sted som fremstår mer preventiv og reaktiv, enn kurativ (Goffman 1991; Lundeberg and Breivik 2014:15–17; Mik-Meyer and Villadsen 2007:155–156). Både psy-disiplinene og rettsvitenskapen blir normalitetsdefinerende på hver sin måte i hvordan de avgjør og kategoriserer avvik.

Denne risikodiskursen som Beck og Rose (med flere) presenterer, danner grunnlaget for dataanalysen.

1.3 Oppgavens oppbygning

Det neste kapittelet omhandler de metodevalg og metodiske utfordringer jeg møtte iløpet av arbeidet med innsamling av data. Jeg intervjuet eksperter, observerte rettssaker, leste dommer og sakkyndigerklæringer. Arbeidet med dette var mangesidet og tidvis utfordrende på uventet vis. Deretter følger teorikapittelet med en gjennomgang av grunnlaget jeg tar fra Beck og Rose, samt noen andre risikoteoretikers perspektiv. Dette kapittelet vil også redegjøre for noen av de mer relevante begrepene jeg vil anvende i analysene, samt plassere oppgaven i et teoretisk og epistemologisk perspektiv. Siden Rose har et fundament i Foucault, og Beck er nokså makroorientert og presenterer en samtidsdiagnose, vil det være nødvendig å plassere oppgavens perspektiv i relasjon til disse. På denne måten vil jeg redegjøre for hvordan jeg anvender de begreper og teoretiske antakelser de utstyker meg med. Fjerde kapittel er det første analysekapittelet og vil behandle datamaterialet fra intervjuene jeg har gjennomført og omhandler praksis og reguleringer i den rettspsykiatriske gjerning. Dette anvendes ikke helt adskilt fra den data samlet under observasjonene, men hovedfokuset er på rettspsykiaternes uttalelser belyst av dommers utsagn om dette fenomenet. Femte kapittel er en etnografisk analyse med hovedvekt på en av de tre rettssakene jeg observerte. Dette kapittelet følger rettssaken mer eller mindre kronologisk og er en tjukk beskrivelse av rettssakens forløp. Her er fokuset rettet noe mer mot rolleutførelse og sosial praksis i rettssalen, det moralske elementet i risikodiskursen er også mer fremtredende her. Avslutningsvis diskuterer jeg mine funn nærmere.

2. Metodisk innfallsvinkel – intervjuer, observasjoner og dokumenter

Dette kapittelet presenterer metodiske refleksjoner rundt de valg som ble tatt i løpet av arbeidet med oppgaven. Metodiske valg er formgivende for resultatene man produserer gjennom sin forskning og søken etter svar på det eller de forskningsspørsmål man har stilt seg (Silverman 2011:7-9). Med andre ord er spørsmålet man stiller i stor grad det som legger føringer på metodevalg.

2.1 Spørsmål, empiri - metodevalg

Når forskningsspørsmål er valgt og man skal starte innsamlingen av empiri for å besvare dette, må man ta stilling til en del metodiske valg. Man står da overfor en metodologisk debatt som omhandler validitet og reliabilitet omkring den empiri (data) man samler. Silverman (2011:170–174, 181–184) deler denne debatten opp i to forenklete posisjoner; positivister og konstruksjonister. I korte trekk kan man sammenligne det epistemologiske utgangspunktet til positivistene med naturvitenskapelige idealer og ideer om hva vitenskap og kunnskap er. Dette er selvfølgelig en overforenklet framstilling av naturvitenskapene, men det fungerer på et vis for å få fram denne posisjonen i debatten og dens (ikke utelukkende) preferanse for kvantitative og statistiske metoder i undersøkelsen av forskningsspørsmål.

Konstruksjonistene som Silverman (2011) omtaler dem, drar på fenomenologiske, etnometodologiske og mer mikro-orienterte disiplinære retninger innenfor sosiologien. Her er ikke målet å finne kvantitative middelværdier i en populasjon om et gitt fenomen eller å hente inn kvalitativ intervjudata som «fakta» om et gitt fenomen, men snarere å se etter konstruksjonen av mening og livsverden. Denne kvalitativt orienterte posisjonen tar også for seg aktører på andre nivå enn det individuelle. For eksempel anvendes forskjellige metoder for å undersøke og tolke mening i blant annet uttalelser fra individer, hendelser mellom individer, profesjoner og organisasjoner, handlinger til individer og ikke-individuelle aktører som organisasjoner og løse grupperinger, tekst i form av dokumenter, rapporter, uttalelser, loggføringer med mer. Analysene kan ta en nomotetisk form, men er ofte mer ideografisk; det er enkeltfenomen som er i fokus, som undersøkes for å illustrere tilstand, forhold, effekter og endring, framfor universelle lovmessigheter. Uttalelsene i intervjuene jeg har foretatt sier ikke nødvendigvis noe om en lovmessighet i forholdet mellom rettsvitenskapen og rettspsykiatrien. Uttalelsene sier snarere noe om de formative hendelsene informantene har opplevd og hørt om, som dermed påvirker informantens meningskonstruksjon omkring egen praksis.

Jeg valgte en kvalitativ innfallsvinkel fordi dette tradisjonelt blir ansett å gi dybde data, altså

subjektiv data om praksis og egenforståelse som kvantitativ data i ikke anses å kunne produsere. Intervjuer vil kunne gi dyptgående eksempler om praksis i form av eksempler og aktiv legitimering av avgjørelser og praksis, noe et spørreskjema i mindre grad vil kunne avdekke. Slik data krever tolkning og et aktivt forhold til informanten, som ofte vil si oppfølgingsspørsmål og brede forklaringer. Som teorikapittelet vil redegjøre nærmere plasserer oppgaven seg konstruksjonistisk.

Jeg valgte å anvende forskjellige kvalitative metoder til innsamling av data fordi ulike data om samme fenomen² kan heve både presisjonsnivå, overbevisningskraft og gyldighet (Silverman 2011). Siden flere aspekter ved rettspsykiatri og rettssaker, som for eksempel hvordan praksisen fremstår, ikke kan leses ut ifra dommene eller produseres i intervjuer, er observasjon av rettssaker en produktiv innfallsvinkel. Her kunne jeg finne supplerende data om interaksjon mellom jurister og sakkyndige, og deres interaksjon med den tiltalte. I tillegg kunne observasjon si noe om hvilke rolle de sakkyndige har – eller får – under selve rettsprosessen. Samtidig vil jeg kunne generere data om hvilke eventuelle normkonflikter som oppstår hos og oppleves av rettssalens beslutningstakere og premissleverandører.

Ved å foreta ekspertintervjuer kunne jeg finne mer om profesjonsrollenes idealer og realiteter sett fra aktørenes synsvinkel. Det kunne gi meg innsikt i dommernes og de sakkyndiges refleksivitet omkring de krav til og friheter de opplever i sitt kunnskapsarbeid. Både dommere og rettspsykiatere har stor definisjonsmakt og deres preventive og kurative gjerninger har ofte markante konsekvenser (Lundeberg 2008:45–49). Jeg kunne også få tilgang til deres tolkninger av konstruktive og destruktive forhold i samarbeidet mellom dem og i de forventninger de har til deres og hverandres rolleutforming og ansvar i rettsprosessen (Lundeberg 2008:280–291).

I tillegg til intervjuer og observasjon, fikk jeg også tilgang til dokumenter relatert til sakene jeg observerte utover den litteraturen som er lett tilgjengelig. Jeg brukte offentlige utredninger som datagrunnlag, i tillegg til annen litteratur, men det var spesielt dommene og en sakkyndigrapport som her er relevant. Dommene utgjør riktignok ikke en stor del av datagrunnlaget, men de er likevel viktige da de gir innsyn i rettens vurderinger og argumentasjon for den eventuelle straffereaksjonen. Av særlig interesse i dommene er delen som behandler tilregnelighetskriteriet og domstolens vurdering av den sakkyndige erklæringen og hva i den de legger til grunn.

Å tilnærme seg datamaterialet sakkyndigerklæring bidro med involverte forsiktighet. Jeg hadde skrevet under på en taushetserklæring, et krav for å få tilgang fra den tiltaltes advokat. Det endret

2 Gjerne omtalt som datatriangulering, hvor man anvender forskjellige metoder for å produsere data om samme fenomen fra forskjellige kanter (Silverman 2011:45, 369–371, 472).

egentlig ikke min anvendelse av rapporten, men det var likevel da enkelte deler jeg følte jeg burde unngå. Arbeidet med rapporten ble en del av behandlingen av observasjonsdataene, og jeg begynte med å identifisere de deler som var spesifikk til rettssaken, for eksempel tiltalebeslutningen. Jeg så over de sakkyndiges behandling av tidligere rapporter og de saksforhold rapporten skulle omhandle. Siden dette lett kunne avsløre hvem den tiltalte er, var disse delene utelukket å anvende i særlig grad. Det var da jeg kom til de deler av rapporten som var mer diagnostisk orientert og preget av gjengivelse av møter og vurderinger av den tiltalte at jeg fant anvendbar data. Jeg så etter gjengivelser som antydte sammenhenger mellom vurderingene og konklusjonen. I tillegg var språket til de sakkyndige sentralt for mitt vedkommende. Hvordan stod rapportens språk og presentasjon av den tiltalte opp mot de sakkyndiges forklaringer i retten? Jeg var også på jakt etter data som kunne fortelle og belyse hvordan de sakkyndige gjennomførte sitt arbeid, hvordan deres akademiske arbeid tar form og hvordan det blir vurdert av Den Rettsmedisinske Kommisjon (DRK).

2.2 Utvalg

Allerede under utarbeidelsen av prosjektskissen ble det klart at jeg ikke kunne forvente å få tilgang til et representativt utvalg av jurister, rettssaker eller rettspsykiatere. Dette ble da heller ikke et mål med prosjektet; et tilfeldig trukket utvalg ville ikke gi meg den informasjonen og det datagrunnlaget som jeg ønsket å utforske. En kvantitativ eller statistisk løype ville kunne gitt meg mengder av data om holdninger og meninger, men mindre på meningskonstruksjon relatert til profesjonene, som opplevelse av eget arbeid, forklaringer og rasjonaliseringer av de avgjørelser som blir tatt, hvordan rettspsykiaterne arbeider med hverandre, den tiltalte og opp mot juristene (Silverman 2011:16–17). Med andre ord ville en statistisk strategi kunne gi oss middelveier og generelle tendenser som jeg kunne brukt til potensielle generaliseringer og hypotesetester. Ved å velge en kvalitativ innfallsvinkel åpnes det for et mer målrettet utvalg, altså en utvelgelse med den hensikt å kunne illustrere forskningsspørsmål og teori som et case (Silverman 2011:388-389).

Siden oppgaven tar for seg rettspsykiatrisk praksis i strafferett var det naturlig å undersøke både pågående rettssaker og de forskjellige aktørenes synspunkter. Jeg overveide også å intervju forsvarsadvokater og advokater for påtalemyndigheten, men vurderte det slik hen at dette var mindre hensiktsmessig da advokater i større grad enn dommere har noe på spill i en rettssak. Dommerne skal vurdere de bevis som fremlegges så likt som mulig og skal ikke være preget av en agenda om et gitt utfall i saken, noe jeg vil si både forsvarer og aktor er. For å si det veldig enkelt så ønsker de å få den tiltalte henholdsvis frikjent eller dømt; de *ønsker* en gitt reaksjon, mens dommeren skal komme fram til en reaksjon i tråd med lovens bestemmelser om handlingen(e) og

den totale mengde fremlagte bevis. Av den grunn vil den intervjudata som genereres med en forsvarsadvokat eller aktor ha *potensielt* større bias for eller i mot rettspsykiatriske sakkyndige, basert på deres direkte erfaring med klienter og enkeltsaker, enn det den data generert gjennom å intervju dommere har. Det at dommere også vil ha et bredere grunnlag for å uttale seg var også en opprinnelig årsak, men dette viste seg under intervjuene at var mer problematisk enn først antatt. Dommerne hadde kanskje en eller to erfaringer som de husket spesifikt. At straffesaker hvor tilregnelighetsspørsmålet står sentralt er sjeldne speiles i DRKs årsmelding fra 2013. Denne viser at av i alt 596 undersøkelser (av alle typer), var 374 av dem rettspsykiatriske erklæringer, hvorav 42 gjaldt drap eller drapsforsøk. Av disse ble bare 15 vurdert av de sakkyndige å være psykotisk etter straffelovens §44 (Statens sivilrettsforvaltning 2013:26). Dommerne kviet seg også i stor grad for å uttale seg generaliserende omkring det rettspsykiatriske virket. De hevdet at det var vanskelig for dem å huske enkeltsaker og de virket spesielt lite interessert å komme med uttalelser som kunne fremstå for generaliserende om rettspsykiatere. Dette gjaldt ikke alle dommerne jeg intervjuet, men de fleste.

2.2.1 Observasjonsutvalg

Valget av rettssaker for observasjon var i stor grad styrt av domstolenes svar på henvendelser og hvilke saker som var berammet i perioden prosjektet pågikk. Informasjon tilgjengelig på domstolenes nettsider forteller ikke om det er rettspsykiatriske sakkyndige involvert, ei heller om det er levert noen rapport og eventuelt hva denne rapporten konkluderer med. Jeg kontaktet derfor både Oslo og Bergen Tingrett, samt Gulating Lagmannsrett med spørsmål om strafferettssaker hvor tilregnelighet var vurdert, rapport levert og de sakkyndige skulle forklare seg. På dette viset ble domstolene sine egne portvakter (Silverman 2011:469), ved at de selv kunne velge å svare på henvendelsen og dermed kontrollere tilgang til kunnskap om relevante saker. De fikk dermed velge sakene jeg kunne observere, da de sitter på mer informasjon om rettssakene enn det som ligger ute på domstolenes nettsider.³ Selv om jeg kunne møtt opp og observert de rettssakene som var åpne og gikk de dagene eller ukene jeg hadde valgt å bruke på rettssaker, så ville det innebære at jeg nok ikke fikk observert det jeg ønsket av type strafferettssak. Fordi, som mine kontakter med servicesentrene ved Bergen og Oslo Tingrett informerte meg, så er det sjeldent det går slike saker som var av interesse for mitt prosjekt.

Gulating svarte aldri på mine henvendelser om observasjon. Oslo Tingrett svarte derimot i løpet av kort tid. Dette resulterte i at jeg allerede tidlig i arbeidet dro til Oslo for å samle data ved å

³ <http://www.domstol.no/no/Nar-gar-rettssaken1/>

observere en rettssak som skulle gå over tre dager, men endte opp med å vare i knappe to. Både dommeren og min kontaktperson ved Oslo Tingrett var behjelpelige og imøtekommende. Saken gjaldt en mann som ved flere anledninger hadde angrepet tilfeldig forbipasserende, andre passasjerer på kollektivtransport og butikkansatte. Aktor og forsvarer i denne saken framstod veldig samstemte. Forsvarers ønske om reaksjon var det samme som aktor sitt: Dom til tvunget psykisk helsevern etter straffelovens paragraf §39⁴. Grunnlaget var nok noe forskjellig; forsvarers retorikk gikk utpå å «straffe staten slik at den tok ansvar for en av sine borgere den hittil hadde sviktet», mens aktors retorikk var mindre idealistisk. Begge støttet seg på de sakkyndiges rapport og konklusjon om at den tiltalte var utilregnelig på «handlingstiden». De stilte få eller ingen kritiske spørsmål til de sakkyndige og prosederte for tvunget psykisk helsevern. I mine intervjuer fikk jeg inntrykk av at så sterk enighet og samstemthet mellom aktor og forsvarer ikke er normen.

Ikke så lenge etter rettssaken i Oslo ble jeg kontaktet av Bergen Tingrett om to saker som gikk i løpet av våren 2013, men jeg fikk bare observert én av disse, da den andre ble avlyst siden man ikke klarte å komme i kontakt med den tiltalte. Denne rettssaken i Bergen gikk uten at den tiltalte var tilstede. Den varte i to dager. At saken gikk uten at tiltalte var tilstede ble det viet en del tid til den første dagen. Når det så ble avgjort at saken kunne gå uten tiltalte tilstede, gikk resten av saken nokså problemfritt. Her kunne jeg spore mer av de forventede og anslagsvis «vanlige» rollene til aktor og forsvarer. Det var noe enighet omkring rapporten til de sakkyndige, de hadde konkludert med at den tiltalte var tilregnelig. Gjerningene den tiltalte stod tiltalt for gjaldt vinningsforbrytelser og besittelse av rusmidler, samt trusler overfor politi og andre personer i sikkerhetsyrker.

Sommeren 2013 tok min kontakt ved Bergen Tingrett kontakt med meg nok en gang. Hun kunne informere meg om en sak som skulle gå høsten 2013, som hun anbefalte meg å følge. En anbefaling jeg fulgte og som resulterte i observasjonskapitlet i denne oppgaven. Denne rettssaken gjaldt en rekke vinningsforbrytelser, et antall sakkyndigrapporter opp gjennom årenes løp og som kapitlet senere vil vise, sterk uenighet omkring de sakkyndiges rapport.

Fra de to første rettssakene jeg observert sitter jeg igjen med et inntrykk av hvordan slike saker ofte går. De ga meg et grunnlag som kunne brukes som et utgangspunkt for analysen av intervjuene jeg gjennomførte parallelt med observasjonen; uttalelser fra dommere og rettspsykiatere kunne sammenlignes med egne observasjoner og vurderinger om hvordan «vanlige» rettssaker foregår. Den tredje saken derimot fremstod mer uvanlig; konfliktnivået var høyt, uenigheten stor og tiden avsatt mer enn dobbel så lang som hver av de to andre sakene jeg observert. Denne rettssaken fikk

4 Jeg redegjør for straffelovens paragrafer i analysekapitlene, kapittel 4 og 5.

da en funksjon som et ekstremt case (Silverman 2011:391) fordi den avviker fra de andre rettssakene jeg observerte, samt fra de gjenfortellinger og framstillinger mine informanter ga meg under intervjuene. I tillegg kan et slikt ekstremt case illustrere endringer eller uenigheter i forholdene som konstituerer kunnskap (Bloor 1991:7). Med andre ord så baserer jeg valget på en antakelse om at rettssaken er avvikende og ekstrem i forhold til sammenlignbare rettssaker, men også fordi jeg antar at den kan belyse underliggende uenigheter og kanskje pågående endringer. Så mens utvalget av saker jeg i utgangspunktet fikk observere var basert på den velvilje domstolenes servicesentre viste overfor meg, så var det et intendert og målrettet valg å behandle den siste av sakene i dybden.

2.2.1.1 Anonymisering av observerte saker

Siden alle rettssakene jeg observerte var åpne og gjerne omtalt i media, har anonymiseringsprosessen vært utfordrende. Jeg skal kunne gjengi og fremstille dataene på en fornuftig og brukbar måte, men samtidig må jeg passe meg for å ikke røpe hvem saken gjelder. I lys av dette forsøker jeg å unngå å gjengi spesifikke tall, steder, hendelser, datoer og lignende, men heller skape et inntrykk av mengden punkter og hendelser. Tidsrom gjengis gjerne i et uspesifisert antall uker, måneder eller år, det samme med for eksempel tiltalepunkter. Det kan hende at dette påvirker og kanskje endrer dataen og gjør lesing av analysen vanskeligere, men jeg er av den oppfatning at det er bedre å feile på siden av forsiktighet når det kommer til å holde identiteten til de tiltalte og involverte partene anonyme.

2.2.2 Utvalg av informanter til intervju

Jeg så for meg at intervjudelen til oppgaven skulle inkludere både rettspsykiatere fra begge profesjonene (psykologspesialister og psykiatere) og dommere. Prosessen med å finne navn og kontakte potensielle kandidater var preget av «detektivarbeid». Jeg kontaktet først Gulating Lagmannsrett og Bergen Tingrett for å komme i kontakt med dommere. Denne strategien viste seg å være en blindvei. Servicesenteret ved Bergen Tingrett sendte riktignok eposten min videre til dommerne, men jeg fikk ingen svar etter dette forsøket. Gulating Lagmannsrett svarte nok en gang ikke på henvendelsen min. Løsningen viste seg å ligge i anvendelsen av mitt personlige nettverk. Ved å kontakte bekjente, tidligere kolleger og venner så ble jeg etter hvert satt i kontakt med to dommere. Min veileder hjalp meg også med kontaktinformasjon for en tredje dommer og denne satte meg i kontakt med den fjerde og siste dommeren. Det var med andre ord et utvalg delvis etter «snøballmetoden» (Grønmo 2004:424).

De fire rettspsykiaterne jeg intervjuet kom jeg i kontakt med gjennom nettsider og nok en gang personlig nettverk. Her ble også en slik «snøballmetode» anvendt. Min første informant kom jeg i kontakt med gjennom en forespørsel sendt til en annen rettspsykiater. Under intervjuet med den første psykiateren ble jeg anbefalt en annen psykiater som endte opp som min andre informant. Han satte meg i kontakt med min første psykologspesialist og eneste kvinnelige informant. Den siste av mine informanter var også en psykologspesialist, han kom jeg i kontakt med etter en del søking og «detektivarbeid» på internett. Jeg hadde også en rekke bomturer hvor jeg kontaktet pensjonerte rettspsykiatere som vegret seg for å stille til intervju. Noen henvendelser fikk jeg først svar på etter at flere måneder var gått. Enkelte som var villig til å stille til intervju hadde heller ingen erfaring fra straffesaker, men derimot en hel del fra barnefordelingsaker og lignende.

Dataene produsert av intervjuene må sees i lys av at den har opphav hos eksperter. Selve ekspertintervjuprosessen dekkes nedenfor, men allerede her er det viktig å dra inn et annet aspekt: strategisk selvpresentasjon. I intervjusituasjonen vil informanten gjerne forsøke å gi en strategisk presentasjon av seg selv (Goffman 1990; Lundeberg 2008:48). Informantene vil presentere seg selv som ideelle fordi de har alt å vinne på å legitimere den institusjonelle praksisen saken handler om, eller i hvert fall deres posisjon i forhold til den. Både dommere og rettspsykiatere er vant med å uttale seg, intervju andre og fremstå som representanter for sitt fagfelt. Dette kan føre til at de presenterer kunnskap om seg selv slik de ønsker å fremstå, men ikke nødvendigvis hvordan de faktisk «er». Dette legger visse begrensninger på den data som produseres, særlig det at de vil forsøke å gi et godt og balansert inntrykk av deres fag og deres egen praksis i lys av 22. Juli-saken og den kontrovers som har pågått i den sammenhengen. Det bør også antas at informantene vil fremstå nokså nøytrale og forsøke å være så profesjonell som mulig – dette gjelder kanskje spesielt dommerne. Dommerne skal jo i minst mulig grad uttale seg politisk i sin rolle som representanter for den dømmende makt, og deres fagarbeid involverer en streben etter objektivitet som i denne sammenheng kan være nokså misvisende. Dermed er det naturlig, som materialet også viser, at dommerne tidvis unngår å svare på spørsmål, men heller sier «det er umulig å si noe om, det er så personavhengig» eller kommer med lignende uttalelser for å unngå å svare på potensielt kontroversielle temaer. Det kunne være nødvendig i behandlingen av datamaterialet fra begge typer informanter å bryte med informantenes uttalelser og forestilte generaliseringer om eget kunnskapsfelt. Fordi den praktiske kunnskapen de besitter mangler gjerne kunnskap om sine egne prinsipper, som kan føre forskeren på avveie. De kan være hemmet av sin egen praksis, både på grunn av antakelser om eget fagfelt og fordi praksis i rettssalen, som jeg har tilegnet kunnskap om via observasjoner, kan vise annen praksis enn den de ønsker å gi inntrykk av.

2.2.2.1 Dommerne

De fire dommerne jeg intervjuet har blitt gitt følgende pseudonym: Pål, Robert, Ole og Gunnar. Pål, Robert og Ole var alle lagdommere fra to forskjellige Lagmannsretter. Pål og Ole er fra samme Lagmannsrett, mens Gunnar er den eneste fra Tingretten jeg fikk kontakt med. Robert har også hatt befatning med Tingretten som dommer. Utvalget av dommere er kun menn, dette er kanskje problematisk da det kan hende en kjønnsdimensjon kan påvirke besvarelsene. Denne svakheten kan ikke kontrolleres for. Aldersspennet er dog nokså spredt, dette mener jeg er en styrke. Å ha dommere som er i ferd med å pensjonere seg og dommere som ennå har lenge igjen i virket gir data om endringer som har skjedd og meninger om endringer som kanskje burde komme.

Pål

Pål er lagdommer. Jeg intervjuet han på hans kontor. Pål var preget av sykdom under intervjuet, så dette kan ha påvirket intervjusituasjonen og de data som kom ut av intervjuet.

Robert

Robert er lagdommer, jeg intervjuet ham over telefon.

Ole

Ole er lagdommer, jeg intervjuet han på hans kontor. Han var også preget av sykdom under intervjuet.

Gunnar

Gunnar er den eneste Tingrettsdommeren jeg fikk intervjuet. Jeg intervjuet han over telefon, lyd kvaliteten var tidvis dårlig.

2.2.2.2 Rettspsykiaterne

De fire rettspsykiaterne jeg intervjuet har fått pseudonymene: Viktor, Lars, Guro og Henrik. Viktor og Lars er psykiatere av profesjon, mens Guro og Henrik er psykologspesialister. Dette utvalget har nokså god aldersspredning, som med dommerne, men har også en kvinnelig informant. I tillegg til aldersspennet så er det også variasjon i erfaring innenfor strafferettspsykiatri. En informant har hatt så lite som under ti saker, men en har over hundre. Dette vil si at utvalget inneholder både spesialiserte informanter med sitt hovedvirke innenfor rettspsykiatrien, men også informanter som har sitt hovedvirke utenfor rettspsykiatrien som klinikere.

Viktor

Viktor var min første informant. Han er psykiater. Jeg intervjuet ham på hans kontor. Viktor ga meg også navnet den neste informanten min.

Lars

Lars er psykiater. Lars ga meg også kontaktinformasjon til min første psykologspesialist. Jeg intervjuet Lars ved hans arbeidsplass, på et møterom.

Guro

Guro ble anbefalt av Lars. Hun er psykologspesialist. Jeg intervjuet henne etter arbeidstid på hennes kontor, dette kan ha farget intervjuet da både Guro og jeg var nokså slitne.

Henrik

Henrik er psykologspesialist. Jeg intervjuet ham over telefon.

2.3 Observasjon i en rettssal

Observasjonene ble utført etter at jeg hadde forhørt meg med dommeren som administrerte saken, jeg gjorde meg også til kjenne for aktor og forsvarer. Forholdet til dommerne var nokså bra og de, eller servicesenteret ved Tingretten, sendte meg uoppfordret dommen når den var ferdig. Jeg forsøkte også å få innsyn i de sakkyndiges rapport, men i den første saken var aktor motvillig til å diskutere det og det var aldri noen anledning å ta det opp med forsvarer. I den andre saken sendte aktor meg til forsvarer, som ville hjelpe, men på grunn av krav om samtykke fra den tiltalte ville dette være umulig å få til så han; det var ikke mulig å få kontakt med den tiltalte siden vedkommende ikke hadde registrert bopel og mobiltelefonen var gjenglempt hos politiet. I den siste saken ble det en diskusjon mellom aktor og forsvarer om jeg skulle få innsyn eller ikke, som endte med at forsvarer fikk samtykke fra den tiltalte. Jeg måtte da skrive under på en taushetserklæring og fikk så tilsendt rapporten.

Jeg forsøkte også å få hilst på de sakkyndige, men dette viste seg å være vanskelig i de to første sakene jeg observerte. De virket uinteressert i min tilstedeværelse. Når de eventuelt hilste så virket de skeptisk til prosjektet mitt. Kanskje ikke så rart med tanke det fokus rettet mot rettspsykiatrien som hadde oppstått i kjølvannet av 22. Juli-saken. Det må også nevnes at noen rettspsykiatere viste høflig interesse og nysgjerrighet for prosjektet.

Observasjonene jeg foretok meg i de forskjellige rettssalene var i utgangspunktet åpne og nokså ustrukturerte. Jeg hadde skrevet en guide over de fenomen jeg kunne tenke meg å se etter, men var veldig klar over at jeg ikke visste nøyaktig hvordan en rettssak forløp seg eller hva som ville komme frem. Jeg forsøkte derfor så godt jeg kunne å være «naiv» i mine observasjoner og i den grad det var mulig unngå å trekke slutninger der og da, slik at jeg ikke la bånd på mine umiddelbare reaksjoner og fordommer som kunne oppstå under sakens gang. En slik innfallsvinkel til det

etnografiske arbeidet, spesielt under den første rettssaken jeg observerte, ga meg muligheten til å se etter dagligdagse detaljer. Disse detaljene drar Silverman (2011:117) fram som viktige for å kunne besvare spørsmålet «hva foregår her?». Det er dermed ikke sagt at alle detaljer er like viktige eller at alt skal aksepteres ved første øyekast som noe viktig eller konstituerende for fenomenet, men de *kan* være det og noen av detaljene vil være essensielle for å få en forståelse av fenomenet. Det var med denne åpenheten jeg ville forsøke å tilegne meg kunnskap om hvilke detaljer som var viktige for den interaksjonen som foregikk i retten.

På grunn av dette åpne utgangspunktet samlet jeg store mengder av data under observasjonene. Fra talemåter til de tilstedeværende, romtemperatur og belysning til grimaser, gester og temperament. Dataene oppstod nokså kaotisk ved at jeg skrev det jeg så, hørte og fikk med meg, samt hva jeg klarte å huske; det er kanskje opplagt, men mellommenneskelig interaksjon – spesielt kanskje i en rettssak – foregår veldig fort. Det var mange avbrytelser, gjentakelser og små ting i tonefall, ordvalg og bi-lyder som kremting, hosting og smatting å huske på og legge merke til. Det ville vært umulig å få med seg alt uten bilde- og lydopptak. Siden slikt opptak ikke var mulig ble jeg tidvis sittende å skrive iherdig, mens i andre perioder var det en nesten så overveldende mengde med ting som skjedde samtidig at det var vanskelig å vite hvor jeg skulle begynne og hva jeg skulle dokumentere.

2.3.1 utfordringer

Å observere rettssaker viste seg å være en nokså utfordrende affære. Det var lange perioder med dokumentopplesning fra anmeldelser, rapporter og annen dokumentasjon som skulle overrekkes domstolen. Så til tider var det nokså traurig og fokuset vandret over til den spesifikke sakens hendelser, noe som i og for seg var interessant, men ikke sentralt for prosjektet. Jeg endte opp med mange detaljer omkring de forskjellige sakenes hendelsesforløp, hvis nedtegning til en viss grad belyste detaljer som jeg under analysearbeidet fant både interessant og relevant.

Det som viste seg å bli en viktig utfordring kom fram i analysearbeidet når jeg gikk gjennom observasjonsnotatene. Jeg oppdaget at mine egne erfaringer som tidligere ansatt i psykiatrien kom fram i mitt eget språk og mine observasjoner under rettssakene. Ved enkelte anledninger anvendte jeg psykiatriske begreper i mine beskrivelser, men det mest problematiske oppstod når jeg begynte å dra på egenerfaring og kunnskap om hvordan for eksempel rapportskrivning i akuttpsykiatri foregår. Dette skapte enda en utfordring ved innsamlingen av empiri og arbeidet med dataen i etterkant. Jeg har derfor hele tiden måtte anstrenge meg for ikke bare å påta meg et sosiologisk blikk, men samtidig forsøke å legge fra meg et tillært psy-vitenskapelig blikk. Selv om denne erfaringen nok

kommer godt med med tanke på familiaritet til det som foregår, så gjør den det også problematisk på spesielt to områder: 1) Jeg anvender det psy-vitenskapelige blikket selv i beskrivelser og observasjoner. Jeg beskriver atferd med et begrepsapparat som har blitt tillært i møte med psykiatrisk arbeid. Selv om dette nok er informert av en sosiologisk språkdrakt også, så kan det bli problematisk å skille mellom de to; 2) jeg har vansker for å se hvor det psykologiske språket begynner, hvor det skiller seg fra det juridiske, dagligdagse eller sosiologiske. Med andre ord forstår jeg begrepene og tar dem for gitt i tilfeller hvor akkurat denne begrepsbruken er et eksempel på profesjonens stammespråk. Dette blir problematisk når jeg forsøker å finne ut hvordan rettspsykiaterne anvender sitt språk for å være tydelige og presise, og når de anvender det for å skjule eventuell usikkerhet eller stolthet. Et tredje punkt som oppstod i arbeidet med oppgaven med opprinnelse i min erfaring fra psykiatrien var min kjennskap til språket som brukes i rapporter og journaler. Her måtte jeg være ekstra påpasselig med å unngå å dra for mye på egen kunnskap som ikke kunne støttes i dataene eller litteraturen.

2.4 Intervjue eksperter

Oppgavens behandling av rettspsykiatrisk praksis baseres på eksisterende litteratur stort sett i form av de lærebøker som rettspsykiatere selv anvender. Siden det er produsert lite sosiologisk litteratur om hvordan rettspsykiatri foregår i praksis i rettssalen, som er den sentrale eksplorerende problemstillingen til oppgaven, så jeg meg nødt til å foreta kvalitative semi-strukturerte intervjuer.

Intervjuene jeg foretok er det som boken til Bogner, Littig og Menz (2009a) kaller for ekspertintervjuer, særlig den typen kalt *systematizing expert interviews* (Bogner and Menz 2009:46-47). Denne typen intervju skiller seg fra andre typer intervjuteknikker siden det datagenererende fokuset ligger på «knowledge of action and experience, which has been derived from practice, is reflexively accessible, and can be spontaneously communicated», med sikte på å hente ut og generere «systematic and complete information ... on 'objective' matters» (Bogner and Menz 2009:46-47). Ekspertintervjuer egner seg særskilt bra for å hente ut informasjon og generere data i form av ekspertkunnskap, som profesjonelle og eksperter i høyere stillinger besitter (Bogner, Littig, and Menz 2009b:4-5). Ekspert, som rettspsykiatere og dommere, er viktige informanter når man skal undersøke og forstå rettsprosessen og spesielt den delen av prosessen som har med rettspsykiatri å gjøre. Dommerne vil ha erfaring med å forstå og fortolke den rettspsykiatriske rapporten og argumentasjonen under hovedforhandlingene og utformingen av dommen, mens rettspsykiaterne har utarbeidet rapporten etter samtaler med den tiltalte og undersøkelse av vitnemål og journaler. Med andre ord besitter begge profesjonene en forståelse av hvordan deres respektive

deler av arbeidet utføres; diagnostiske avgjørelser hos rettspsykiaterne og juridiske avveininger og vurderinger hos dommerne. Samtidig besitter de kunnskapen om hvorfor de konkluderer og vurderer som de gjør, innenfor den praksis og det rammeverk deres disipliner utstyres dem med. På grunn av at de besitter denne «know-why» og «know-how» om deres profesjonelle og vitenskapelige virke, vil disse informantene anses som eksperinformanter i sammenheng med rettspsykiatrisk praksis i rettssalen (Littig 2009:98-99).

Utgangspunktet for intervjuene lå i et ønske om å skaffe data om rettspsykiatrisk praksis. Disse ekspertintervjuene kan nok sammenlignes med «gruverarbeider» og «den reisende» metaforene til Kvale og Brinkmann (2008:48–50). Det vil si at intervjuene har både en strategi om å få tilgang til eksisterende informasjon fra informanter som besitter denne dataen, men også en bevissthet omkring partiske informanter med en emosjonell investering i tematikken. Derfor var det også viktig for meg å få en forståelse for opplevelsen og legitimeringen av arbeidet til de forskjellige profesjonene. I lys av dette er det klart at innsamlet data også bærer preg av å bli konstruert i intervjusituasjonen med ekspertene. Samtidig var det viktig å forstå besvarelsene til ekspertene, som tidvis krevde å utfordre og stille spørsmål ved uttalelsene deres. Dette er sammenlignbart med det Gubrium og Strauss (2003) omtaler som «active interviewing». Man går da uttalelser etter i sømmene for å forstå hva informanten faktisk forsøker å si, fremfor å fokusere på intervjuet kun som en meningsproduserende situasjon.

Ekspertintervjuer er nok sammenlignbare med eliteintervjuer, ved at begrepene bringer med seg en antakelse om at det er et metodologisk rasjonale til grunn – at de er spesielle og atskilte intervju typer – som knytter spesifikke karakteristikk til de forskjellige målgruppene (Littig 2009:99). Dermed blir man nødt til å se etter hva som skiller eksperter fra eliter.

Eliter blir ifølge Littig (2009) ofte definert som noen med høy sosial status, som er privilegerte, godt informerte og med innflytelse. Man kan legge til at de som regel har mye ansvar, høye stillinger i arbeidslivet, lang erfaring på arbeidsplassen, men også når det kommer til typen arbeid generelt. Dette er ikke helt ulik en definisjon på eksperter. Eksperter relateres dog også gjerne til forsknings- eller kunnskapsfelt, altså også felt som sosialarbeidere og representanter med lavere stillinger, som dårlig passer inn i en elitekategori (Littig 2009:99-100). Begge kategorier involverer ansvar og makt, samt spesiell kunnskap som forskeren ikke ellers vil ha tilgang til. Eksperten vil dog ikke nødvendigvis inneha en høy stilling eller posisjon i organisasjonen de er en del av. Med andre ord kan eliteintervjuer være intervjuer av eksperter, men er det ikke nødvendigvis. Samtidig kan eksperter inneha en høy posisjon og dermed telle som medlem av eliten, men også her er ikke dette automatisk. Dette kommer an på «the extent of their power to act (in the sense of formative

power)» (Littig 2009:109). Det er altså en ulikhet i maktypen til eliter og eksperter ifølge Littig. Eksperter kan ha både «formative power and/or interpretive power» å ha formativ makt «means having the authority to establish socially binding definitions of problems and predetermine solutions» (Littig 2009:107). «Formative power» er dermed en maktype som gjerne relaterer seg til arbeidsplassen, men også i større sammenhenger hvor en grad av sosial kontroll kan utøves, som tvangsinnleggelse på sykehus, vedta lover og andre vedtak som påvirker en arbeidsplass eller har større sosiale og samfunnsmessige konsekvenser. «Interpretive power» (tolkningsmakt) er derimot en type definisjonsmakt av begreper og hvordan fenomen skal tolkes, som for eksempel diagnostisering av atferd som tilregnelig eller utilregnelig (Littig 2009:107). Eliter vil dermed, ifølge Littig, ha mer formativ makt enn tolkningsmakt, siden kunnskapsarbeidere med deres arbeid, definisjoner og relevant kunnskapsproduksjon vil kunne utøve langt større grad av tolkningsmakt, men de avgjørelser og den makbrukt ekspertene utøver vil ikke nødvendigvis ha like lang rekkevidde eller like store konsekvenser (Littig 2009:108).

Forskjellen på om det er et elite- eller ekspertintervju ligger ifølge Littig i «the field of research and interest. When it comes to researching professional or occupational explicit or tacit interpretive knowledge (know-why), procedural knowledge (know-how) and process knowledge experts are the obvious interview candidates.» (2009:109). Om forskningsspørsmålet og interessen derimot er rettet mot sosial ulikhet, maktskjevhet og reproduksjon av sosial posisjon for eliten, vil intervjuet være av en mer biografisk karakter med representanter fra eliten (2009:109). De metodologiske utfordringene vil ofte være sammenlignbare med annen kvalitative metode når det kommer til tilgang til informantene.

Ut fra dette blir informantene mine eksperter da det er snakk om å hente eller produsere kunnskap som kun dommere og rettspsykiatere sitter på praktisk kunnskap om. Hva status angår er vel alle tre representerte profesjoner av nokså høy status, men det er likevel ikke dette som er det sentrale spørsmålet. Snarere er det den «interpretive knowledge (know-why), procedural knowledge (know-how) and process knowledge» dommere og rettspsykiatere besitter om sin egen kunnskapsproduksjon og kunnskapsfelt (Littig 2009:109).

2.5 Etikk og forskerrollen

Når man skal intervju og observere mennesker i en gitt situasjon oppstår det etiske problemstillinger. Lyddoptak av intervjuer krever at man innhenter samtykke fra informantene, anonymisering kan utfordre transskriberingsprosessen og behandling av data. Innhenting av muntlig samtykke var ikke et problem i noen av intervjuene, samtlige informanter forventet at det skulle bli

tatt opp. Den store utfordringen jeg stod ovenfor var derimot hvordan endrer jeg uttalelser forsvarlig slik at innholdet forblir tro mot materialet, men hvor identifiserende elementer ikke blir en del av datamaterialet og analysen. I en del intervjuer var dette en sentral utfordring, en informant ville for eksempel fortelle om en kjent sak, referere til uttalelser i media eller en kollega, som ville gjort det lett å finne ut hvem informanten er. Her var det vanskelige avveininger mellom å beskytte informanten, som nok er viktigst for å bevare anonymitet, men samtidig å være tro til forskerrollen og etterretteligheten som kreves av forskeren i sin bruk av materialet.

Jeg har i den grad det har latt seg gjøre endret så lite som mulig av dataene, klare anonymiseringsproblemer som navn, stedsnavn og lignende er lett å fjerne eller erstatte. Lengre utgreiinger om informantens spesifikke erfaringer eller uttalelser som gjerne er relatert til saker behandlet i media har enten måtte bli fjernet, eller modifisert slik at uttalelsens poeng består, men informantens relasjon til selve hendelsen eller uttalelsen er gjort om. Dette påvirker reliabiliteten og validiteten til dataen, men jeg er trygg på at min avgjørelser her ikke forringer informantenes mening eller utlegninger i nevneverdig grad.

Noen av de samme problemene oppstår i observasjonsdataen, men siden observasjonsdata slik den er generert i denne oppgaven skrives av forskeren selv i situasjonen, er det lettere å anonymisere og fjerne elementer som kan være avslørende, for eksempel innhentet eller dokumenterte jeg ikke navn eller annen personalia og, som observasjonskapittelet vil vise, har de tilstedeværende aktørene blitt gitt følgende pseudonymer: Lillian (dommer), Trine (psykologspesialist), Fredrik (psykiater), Jonas (forsvarer) og Bård (aktor). Meddommerne har ikke blitt gitt pseudonymer da de tok en veldig passiv rolle, stilte aldri spørsmål og observerte bare. Det er selvsagt gitt at det ikke alltid er like lett å anonymisere mens man genererer data, samtidig kan dette også utfordre etterretteligheten som kreves av forholdet til dataen, som samtidig vil kunne forringe validitet og reliabilitet.

3 Teori – Risiko og makt

På grunn av oppgavens eksplorerende problemstilling er det teoretiske perspektivet preget av flere dimensjoner. Til grunn for det teoretiske perspektivet ligger et foucaultiansk fundament videreutviklet av Nikolas Rose. Samtidig er Ulrich Becks risikoteori sentral for oppgaven. Becks arbeid tar for seg hvordan individualisering, teknologisk og vitenskapelig utvikling samfunnet og verden står overfor i dag produserer og fordeler risiko (Beck 1992). Dette risikoperspektivet har også blitt anvendt og bearbeidet med tanke på andre sosiologiske fenomen, som for eksempel helse og velferd (Mik-Meyer and Villadsen 2007). Dette kapittelet vil hovedsaklig presentere Rose og Beck, da disse fungerer som oppgavens hovedsaklige risikoteoretiske fundament, men jeg vil også røre ved de andre teoretisk innspill som analysen bringer fram.

Jeg vil først redegjøre for grunnleggende trekk ved Becks risikoteori som er relevant for oppgaven og datamaterialet jeg har generert. Dette suppleres med Rose sitt arbeid med psykologi og de andre psy-vitenskapene han kollektivt omtaler som «psy-disipliner».

Teorivalget er basert på en interesse for ekspertsystemer og den risikoproduksjon og risikodiskurs som oppstår i kjølvannet av deres virke. I stor grad er vår forståelse av hverdagen gått over i en risikoforståelse hvor våre avgjørelser baseres på den kunnskap som er tilgjengelig om risikoen for at et gitt fenomen skal inntreffe. Samtidig skjer det en avveining om hvilke risikovurderinger og sannsynlighetsutfall man stoler på. En tilregnelighetsvurdering av en tiltalt i en straffesak kan betraktes som en risikovurdering, selv om Rosenqvist og Rasmussen spesifiserer at den rettspsykiatriske gjerning ikke er en formell risikovurdering, der forstått som en vurdering av gjentakelsesfare (2004:Kapittel 12, og 248–251). Om man aksepterer Becks premiss om at vi lever i et risikosamfunn så vil risikovurderingen være implisitt i det vitensarbeidet rettspsykiateren utøver.

3.1 Ulrich Beck – Refleksivitet og modernitet

I 1986 introduserte Ulrich Beck sosiologien for risikobegrepet med boken *Risk Society: Towards a New Modernity* (1992). Becks teori er det Aakvaag (2008:264–265) kaller «samtididiagnostisk» og er et sveipende overblikk over modernitetens gang. Konstituerende for Becks samtididiagnose er hans risikoteori. En sentral del av denne teorien, som også er det viktigste elementet fra Beck i denne oppgaven, er at vitenskap ikke bare er problemløsende, men også problemskapende. Ikke bare får man kunnskap om fenomen, man skaper også nye og potensielt farlige (risiko)fenomen. Den anvendte vitenskapen produserer ny kunnskap og nye løsninger for å hindre uønskede (risiko)utfall, men resultatet er at vitenskapen med det samme produserer ny risiko. Det oppstår

dermed en risikodiskurs der tilliten til og troen på vitenskap og fremskritt slutter (Beck 2000:213). Ved å omtale individers kriminelle atferd som syk, altså diagnostisere dem og måle risiko (for gjentakelse) av farlig atferd ved hjelp av tester og atferdsobservasjon, kan konsekvensen være at man får en bredere definisjon av hva som konstituerer patologisk avvikende («unormal») atferd. Dette blir i verste fall en selvforsterkende prosess som stadig vil utvide det diagnostiske blikkets horisont for hvilken atferd som er avvikende og samtidig utvide en patologisering av avvikende atferd (Madsen 2010). Konsekvensene er vanskelige å forutse og usikkerheten preges av refleksivitet og tillit. Dette premisset om refleksivitet ligger som en hjørnestein i Becks risikosamfunn – et samfunn hvor forholdet mellom kunnskapsdisipliner og politikk er essensielt, men også deres forhold til sivilbefolkningen er sentral. Dette kan implisere en maktrelasjon, men det er ikke noe Beck selv utdyper og er heller ikke måten han skriver om det på.

For Beck går moderniteten videre snarere enn mot noen slutt eller over til et post-moderne samfunn. Han er her samstemt med Giddens om at vårt samfunn ikke er postmoderne, men mener snarere at vårt samfunn beveger seg inn i en ny modernitet, en *refleksiv modernitet* (Ritzer 2008:556–557). «Refleksivitet» kan forstås bredt som «både refleksjon som viten og refleks som virkning – også av ikke-viten ... «refleksiv modernisering» [er] derfor ikke bare bevissthet og viten, men også den ureflekterte, mekaniske ... forandring av industrisamfunnenes grunnlag» (Nielsen 1997:10). I dette oppstår vitenskapene som sitt eget problem. Risiko produseres av den kunnskap som skapes av vitenskapene for å forhindre risiko. Et kjennetegn ved risikosamfunnet er at det man assosierer med industrisamfunnet endrer og oppløser seg akkurat som «modernization dissolved the structure of feudal society in the nineteenth century», det samme skjer i vår tid; moderniseringen fortsetter å oppløse «industrial society and another modernity is coming into being» (Beck 1992:10). Det industrielle samfunnet betegnes som et knapphetssamfunn, det vil si at det orienterer seg omkring fordelingen av goder og rikdom, og hvordan skape mest mulig likhet (Beck 1997). Den refleksive moderniteten består både av en rikdomsfordeling, men også en ny ulikhetsskapende skjevfordeling: risikofordeling.

3.1.1 Risiko og tvil

Risikobegrepet slik det anvendes av Beck håndteres som et fremtidsrettet fenomen som truer virkeligheten og det som ennå ikke har skjedd (Beck 1992:33). Beck definerer det som følger: «Risks ... are consequences which relate to the threatening force of modernization and to its globalization of doubt» (Beck 1992:21). Sentralt for risikoer er vitenskapene som informerer og gir oss kunnskap om dem. Siden risiko som produseres av vitenskap ikke nødvendigvis kan sees, høres

eller luktes, har det blitt vitenskapenes oppgave å kartlegge og definere risiko, mens media viderefører denne kunnskapen til befolkningen (Beck 1992:21). Selv om det kan være fristende å utbrodere omkring medias rolle i denne sammenhengen, siden den er definitivt viktig i overføring av kunnskap til befolkningen, vil jeg konsentrere meg om vitenskapenes rolle, da dette er mest relevant med tanke på den problemstilling og det arbeid jeg har gjort med innsamlingen av data.

Beck er ganske streng i sin behandling av vitenskapenes rolle i opprinnelsen til den risiko vi står ovenfor og som vi til daglig tenker på og handler ut ifra. Som vist over legger Beck mye av skylden på vitenskapene, mens risikobevisstheten vi besitter i dag er utviklet «i strid med en vedvarende vitenskapelig benektelse av risikoene og blir nå som før undertrykt av vitenskapene» (Beck 1997:88–89). For Beck (1997:89) har vitenskapene «forspilt sin historiske troverdighet». Det vil si inntil det tvinges fram en risikomestring gjennom tverrfaglig samarbeid som: Bryter grensene mellom teori og praksis, går på tvers av akademiske disipliner og spesialisert kompetanse. For Beck (1997:89) poengterer at risikoene oppstår *mellom* de felt hvor man har spesialiserte eksperter, det er når man er for spesialisert at man mister det nødvendige overblikket, det «store bildet». Et annet viktig moment knyttet til Becks (1997:89) utvidete anvendelse av risikobegrepet, er at risikomestring også må gå «*på tvers* av skillet mellom verdier og kjensgjerninger (og dermed mellom etikk og naturvitenskap)». Argumentet til Beck kulminerer i en påstand om at mestringen av risikoer må krysse de tilsynelatende institusjonelt adskilte feltene politikk, det offentlige rom, vitenskap og økonomi.

Vi er avhengig av den vitenskapelige ekspertisens evne til refleksivitet og selvrefleksjon, fordi politikerne ikke kan besitte den nødvendige kunnskapen om de dilemmaer som oppstår med nye teknologier (Madsen 2010:19). Dermed er man avhengig av vitenskapene, samtidig som det oppstår skepsis til dem på grunn av deres risikoproduksjon. Dette kommer spesielt til syne i politikken ettersom risiko oppstår når både vitenskapene og det politiske felt forsøker å kontrollere og minimere risikoene. Når da risikokonflikter oppstår «kan politikerne ikke stole på vitenskapelige eksperter» fordi det som regel «foreligger konkurrerende og motstridende påstander ... som definerer risiko forskjellige» (Beck 1997:278). I rettspsykiatrien kommer dette til syne spesielt i lys av 22. Juli-saken hvor risikoen var å legitimere eller patologisere en gitt politisk ideologi og de handlinger, Utøya-massakren og bomben i Oslo, som var utført på bakgrunn av denne. Rettspsykiaternes vurderinger har konsekvenser utover den umiddelbare vurderingen av tiltaltes sinnstilstand på gjerningstiden. I tillegg, sier Beck (1997:278), kan eksperter kun «fremskaffe mer eller mindre usikker saklig informasjon om sannsynligheter, men aldri besvare spørsmålet om hvilken risiko som er akseptabel». I lys av dette oppstår det en tvil i politikken, og samfunnet,

omkring vitenskapenes evner og resultater, spesielt i sammenhenger hvor moral konkurrerer med og blir styrt av de vitenskapelige og teknologiske diskurser (Beck 1997:278; Lebesco 2010:80; Rose 1999:11). Hvem skal ta avgjørelsene om at risikoen er akseptabel, hvordan skal denne legitimeres og er det i det hele tatt noen som tar ansvaret for risikoen som produseres? Dette foregår hver dag i rettssalene over hele landet, dommere vurderer sakkyndige forklaringer og fatter så en dom basert på den ekspertviten de blir servert. Om dette sier Beck at politikerne tar og legitimerer avgjørelser om risiko på bakgrunn av den informasjon de er gitt av vitenskapene, så de blir pålagt ansvaret, men besitter det ikke (Beck 1997:279–280; Roussel 2003).

Grunnleggende for risikobegrepet slik Beck bruker det og slik jeg vil anvende det i denne oppgaven er at vestlige samfunn anses som risikosamfunn, som vil si at samfunnsprosesser er styrt etter en risikooppfattelse, som så strukturerer og former hvordan individene forstår seg selv, blir forstått av vitenskapene og styringsregimene (Mik-Meyer and Villadsen 2007:150; Rose 1998b, 1999). Risiko forstås da som usikkerhetsmomenter omkring potensielle fenomen som kan forårsake at hendelser inntreffer med skadelig resultat (Mik-Meyer and Villadsen 2007:150).

3.2 Nikola Rose – psy-disipliner, risiko og individualisering

Nikolas Rose sine analyser av psy-disiplinene tilfører det teoretiske perspektivet en måte å se hvordan individualisering og vitenskap går hånd i hånd med det politiske prosjektet til det liberale demokratiet, og da følgelig også rettsstaten (Rose 1998b). Rose sitt perspektiv er sosialkonstruksjonistisk på det viset at hans fokus er rettet mot hvordan subjektets forståelse av seg selv (og av samfunnet) er påvirket av sosiale strukturer (Hjørland 2011) og makten disse utøver, særskilt via psy-disiplinenes kunnskapsproduksjon og legitimering av det vestlige liberale demokratiet. Psy-disiplinene forstås altså som et sosialt konstruert, kulturelt og historisk produkt.

Rose sitt utgangspunkt ligger i Foucault sitt arbeid, og da spesielt vedrørende makt og styring – governmentality. I denne sammenheng forstås «government» som «conduct of conduct», som jeg vil referere til som styringsregime (Rose 1999:xxi). Det er altså ikke regjering eller stat, eller noe annet overordnet institusjonelt organ som gjennom maktutøvelse påtvinger individer plikter, rettigheter eller lignende, men snarere en bred struktur bestående av flere elementer som gjennom språk og kunnskap former vår atferd (Mik-Meyer and Villadsen 2007:21). Styringsregimer er altså strategier og teknikker for å generere og påvirke atferd (Rose 1999:xxi). I denne oppgaven er det Rose sitt begrep «psy-disipliner» som viser til dette maktforholdet mellom ekspertkunnskap og samfunn.

I Rose sitt arbeid er fokuset en kilde til slike styringsregimer: psy-disiplinene. Psy-disiplinene produserer kunnskap om subjektet, en kunnskap subjektene blir utsatt for i familien, skolen, på jobben, i militæret, hos psykologen og i loven; dette produserer individer, eller subjekter, som kan «styres» (Rose 1999). Det er spesielt psykologien som blir analysert og gjennomgått i Rose sitt arbeid, men han anvender begrepet psy-disiplin for også å favne om de andre psy-vitenskapene, blant annet psykiatri og psykoanalyse (Rose 1998b:2).

Rose knytter sammen opprinnelsen til det vestlige liberale demokratiet med opprettelsen av psy-disiplinene. De er ikke uavhengig av hverandre. Snarere tvert imot. Rose utreder hvordan «... growth of the intellectual and practical technologies of psy is intrinsically linked with transformations in the practices for «the conduct of conduct» that have been assembled in contemporary liberal democracies» (Rose 1998b:13). Sammenkoblingen mellom styring (government) av det liberale demokratiet er avhengig av psy-disiplinene, fordi disse produserer kunnskap om og definerer hva individet (subjektet) er. Psy-disiplinene påberoper seg altså forståelse for de faktorer som determinerer menneskets indre atferd (Rose 1998b:13). Dette er kunnskap som det liberale demokratiet ønsker (og trenger) for å best kunne styre, utdanne og utvikle sin befolkning, og opprettholde et legitimt styre. Psy-disiplinene kunne tilby dette gjennom det arbeid som fengsler og asylter – og andre anstalter som oppstod i det nittende århundre – satte i gang med av dokumentering, rapportering og journalføring om innsatte og innlagte sine historier, liv, symptomer og atferd. Dette byråkratiske arbeidet ble så anvendt av psy-disiplinene som et materiale for å analysere og kategorisere identiteter. På denne måten ble menneskers skjebner, liv, handlinger og situasjon oversatt til måleenheter, diagrammer og lignende (Rose 1999:137; Schaanning 2007). Dette lånte seg bra til de behov staten hadde for å få innsikt i innbyggernes atferd, meninger og ønsker, samtidig som det ga verktøy for å sanksjonere atferd; fengsle eller behandle mennesker etter samtidens regler og ideer om årsaken til avvikende atferd.

Fra frenologi til kriminalantropologi til moderne psykologi og psykiatri har forskjellige vitenskaper produsert kunnskap om menneskets psykopatologi. Rose postulerer at årsaken til at frenologi og andre vitenskaper av samme typen – som ser etter fysiske tegn på kroppen som tegn på en psykopatologisk tilstand – ikke var fruktbare var fordi de ikke var individualiserende nok (Rose 1999:138–139). Dette fordi mengden mennesker og kravet om teknikker for å behandle og kategorisere befolkningen i fengsel, på jobb og i skolen var økende. Her kom psykologiens første bidrag til individualisering til å bli avgjørende: intelligenstesten. Intelligenstesten oppstod gjennom forsøk på å kartlegge «usynlige» forskjeller i befolkningen (Rose 1999:140–142). Ved hjelp av statistiske grep som normalfordelingskurven kunne man finne gjennomsnitt og avvik i befolkningen

med noen relativt enkle grep og tester. Dette utviklet seg etter hvert til IQ-tester (Rose 1999:142–144).

Sentralt i Roses arbeid er «produksjonen av subjektet», altså opprettelsen av den forståelsen vi i dag har av det udelelige subjektet: individet. Psy-disiplinene har vært sentrale i å underbygge og sementere vestlige liberale demokratiske samfunnssyn på individet som udelelig, fritt og autonomt. Dette er viktig for det liberale demokratiets legitimitet, men også viktig for styringen av samfunnet. Når innbyggerne går fra å være underlagte (kongen, keiseren, gud, eller annet) til å bli moralske borgere, som delaktige og politiske borgere med samfunnsansvar, stemmerett og lignende, må dette forstås av både innbyggere og stat. Kunnskapen om individets sjeleliv blir derfor særskilt viktig for å opprettholde denne politiske diskursen, utvikle og utdanne borgerne til å fungere innenfor dette samfunnet, fordi man må kunne styre og «holde orden» på dem. På denne måten pålegger man individet frihet, ansvar og forsyner det med språk og teknologier for å tilpasse seg. Dette rommet er delvis skapt av psy-disiplinene, som i dag fortsetter å opprettholde og informere det med ny kunnskap. Psy-disiplinene supplerer det liberale demokratiet, og befolkningen, med et språk, moral og en forståelse som sementerer subjektet som udelelig (og ansvarlig) (Mik-Meyer and Villadsen 2007:156–157).

Psy-disiplinenes profesjoner skal fungere som eksperter hvis oppgave er å hjelpe, kurere og informere samfunnet om farlige mennesker: risikoindivider. Psy-eksperterne besitter således en kategoriseringsmakt som de kan bruke både kurativt og preventivt. Rose redegjør for hvordan begrepet «farlighet» i psykiatrien har blitt erstattet med «risiko», fordi «this is not just the replacement of an unscientific concept with a scientific one ... [i]t indicates a subtle but very significant mutation in our way of understanding and responding to mental health problems» (1998a:178). Risikobegrepet i denne sammenhengen blir et stempel som i forskjellige alvorlighetsgrader må påføres alle. Det skal ikke bare anvendes på spørsmål om fengsling eller tvangsinnleggelse, men også i hverdagslivet (Rose 1998a:179). Så den spesialiserte kunnskapen til psy-eksperterne blir i sin produksjon en maktutøvelse som forsøker å disiplinere usikkerhet slik at det blir håndterlig (Rose 1998a:180).

I lys av Rose kan den rettspsykiatriske vurderings- og diagnostiseringsprosess altså sees som en profesjonalisert risikovurdering. Rettspsykiateren er styrt av en moralsk risikodiskurs som anerkjenner individuell ulikhet og usikkerhet om fremtiden, slik at vurderingene og avgjørelsene i stor grad må være basert på de observasjoner man gjør. Samtidig er det en avgjørelse som må informeres av andre eksperters vurderinger (Rose 1998a:185). Eksperten er utstyrt med et stort

diagnostisk apparat som skal være hjelpelig og som skal gi den individuelle ekspert muligheten til å ta en informert, men selvstendig vurdering.

3.3 Beck og Rose – risiko, selvet og ekspertene

Mik-Meyer og Villadsen (2007) presenterer en videreutviklet risikoteori basert på Ulrich Beck, plassert i et governmentality perspektiv med vekt på videreutviklingen av konseptet om en risikokultur av Mary Douglas (Douglas 1994; Mik-Meyer and Villadsen 2007:146–147). Dette innebærer da at samfunnsprosesser er styrt etter risikooppfattelser, hvor dette så strukturerer og former hvordan individer forstås (Mik-Meyer and Villadsen 2007:150). Douglas' begrep om en «risikokultur» er betinget på at vår (vestlige) kultur er styrt av en tankegang om at individet handler «rasjonelt» og at handling er fordret på en individuell avveining om hvorvidt en gitt risiko er akseptabel eller uakseptabel (Mik-Meyer and Villadsen 2007:152). Motivasjonen for handling er således forankret i subjektet selv. Rettsvitenskapen legger til grunn at mennesker kan ansvarliggjøres for sine handlinger og dette er absolutt, fordi individet er en entydig og autonom størrelse (Douglas 1994:216–217; Mik-Meyer and Villadsen 2007:153). Man kan ikke fritas for skyld så lenge man har begått handlingen, fordi man er uadskillelig knyttet til denne. Her kommer dog den terapeutiske modell inn, som Rose nok ville omtalt som psy-disiplinene. Disse behandler subjekter hvis handlinger er uansvarlige og «irrasjonelle», det er samfunnets oppgave, via psy-disiplinene, å ta seg av disse individene (Mik-Meyer and Villadsen 2007:153). Foucault omtaler dette som menneskevitenenskapene og inkluderer også sosiologi, kriminologi og pedagoger i hans forståelse av dette, fordi deres formål er som psy-disiplinenes: Å korrigere og forbedre mennesker (Mik-Meyer and Villadsen 2007:20–21). Den terapeutiske modell har ifølge Douglas en separat forståelse av subjektets «selv», hvor formålet er kurativ behandling av avvikende og passive subjekt, mens rettsvitenskapen er preventiv, reaktiv og forventer et aktivt subjekt som er ansvarlig og «rasjonelt» (Mik-Meyer and Villadsen 2007:153). Med Douglas' innspill kan man forstå risiko i forhold til (klinisk eller juridisk) diagnostisering av et individs (moraliske) atferd (Douglas 1994:26–28; Mik-Meyer and Villadsen 2007:151).

Den terapeutiske forståelsen av subjektet er innenfor risikoteori knyttet til det «somatiske individ» (Novas and Rose 2000; Mik-Meyer and Villadsen 2007:155). Dette er en form for styringsmekanisme som definerer mennesket basert på den biologiske og fysiologiske viten vi har om menneskekroppen (Mik-Meyer and Villadsen 2007:155). Denne kunnskapen har oppstått gjennom utvikling av teknologi og vitenskap, spesielt biomedisinsk vitenskap (Turner 2004:243–244), men nevrovitenskapenes vitensproduksjon står også sentral i vår forståelse av subjektet (Rose

and Abi-Rached 2013; Rose 2003). Dette produserer innsikt i hvilke risiko kroppen vår kan utsettes for i miljøet og samfunnet den befinner seg i: Menneske kan aldri bli «frisk» eller «normal» da dette er teoretiske ideal, fordi man hele tiden *risikerer* å bli syk, altså man er kontinuerlig potensielt syk (Mik-Meyer and Villadsen 2007:155). Risiko blir dermed uadskillelig fra idealet om «normalitet» og fremstår som en moralsk måleenhet. Psy-disiplinene supplerer med «sannheten» om selvet som en individualiserende teknikk og styringsregime.

Denne psy-kunnskapen og forståelsen av rasjonalitet anskaffet via utdanning og forskning blir anvendt av ekspertene i et forsøk på å informere og hjelpe andre aktører i samfunnet om de risikoer som er akseptable og hvilke som ikke er det (Beck 1997:38–39). Denne kunnskapen ender opp som kontrollerende strukturer for ekspertene som forsøker å diagnostisere risikoen et individ utgjør eller utgjorde. Risikoen for å bli stemplet som avviker av psy-vitenskapene øker og den tillit man har til ekspertene gjør at det blir vanskelig å skille mellom såkalt normalisering og behandling (Mik-Meyer and Villadsen 2007:156).

Psy-disiplinenes samfunnsmandat er å behandle og kurere sykdom, deres viten skal være kurativ, men andre eksperters oppfattelse av den diagnostiske prosess avhenger av tilliten til rettspsykiaternes vitensdisiplin. Utgangspunktet blir påvirket av strukturer og normer om hva som anses for å være avvikende atferd og åndsliv som allerede etablert av psy-disiplinene. Denne kunnskapen er kontinuerlig i endring på grunn av vitenskapenes konstante kunnskapsproduksjon. Kombinert med den kontinuerlige informeringen av befolkningen som gjør at et alminneliggjort psy-vitenskapelig språk oppstår i befolkningen gjennom psy-disiplinenes virke, får man en ambivalens til den nye kunnskap som produseres. Andre ekspertgrupper vil også ha erfaring med, og være avhengig av, den viten rettspsykiaterne produserer og anvender (Rose 1996), både individuelt og i deres virke. Her er det nødvendig med tillit, men det vil også råde en tvil om rettspsykiatriens vitenskapelighet og profesjonsutførsel.

Den vitensskepsis som oppstår i vårt forhold til vitenskapene og ekspertenes virke gjennom den refleksivitet som Beck postulerer⁵ kommer også frem i Rose. De samme ekspertproblemene ligger til grunn, men Rose drar disse, ved å se på psy-disiplinene, inn i en lengre historisk kontekst om fremveksten av de vestlige samfunns styreform(er), vår individualisme og psy-disiplinenes løfte om en ekspertise som kan kurere oss for vår mangel på autonomi (Madsen 2010:129–130). Dette speiles i Beck når han skriver «social problems are increasingly perceived in terms of psychological dispositions: as personal inadequacies, guilt feelings, anxieties, conflicts and neuroses» (Beck

⁵ Denne er både en aktiv selvrefleksjon som Beck sier er basert på viten og en (preventiv) refleks basert på ikke-viten (Beck 2008:119).

1992:100). Med andre ord: Årsakene til sosiale kriser som oppstår i møte med samfunnsendringer, så vel som teknologiske nyvinninger, blir gjennom psy-disiplinenes ekspertise plassert i individet.

Rose informere oppgavens risikoperspektiv ved å vise hvordan psy-disiplinene, representert her ved rettspsykiatri, har skapt og opprettholder et ekspertvelde omkring diagnostisering og individualisering av kriminelle menneskers atferd. Beck framhever risikoproduksjonen gjennom vitenskapene og vår avhengighet og tvil angående den viten de produserer. Om juristene skulle uttrykke skepsis og usikkerhet omkring eget virke og/eller sakkyndige rettspsykiatere kan dette bli sett på som et uttrykk for den tvil Beck snakker om. Det samme om rettspsykiaterne selv skulle vise til tvil om juristenes arbeid eller om eget virke.

Til grunn i risikodiskursen og vår anvendelse av psy-disiplinene ligger det en moral om hvorledes atferd skal forstås (Lebesco 2010). Forståelsen av «normalitet» er basert på de psy-disiplinære kunnskaper som produseres, og dermed blir ansvaret for å bedømme «normalitet» ikke bare gitt til individet selv, men også plassert i psy-eksperternes arbeid (Roussel 2003). Med andre ord så produseres ikke risiko uten referansepunkter eller en profesjon med ansvaret for å håndheve og opprettholde vår forståelse av «normalitet», dette er psy-eksperternes rolle.

3.4 Risikoperspektiv

I en kvalitativ sosiologisk oppgave som denne har det lite for seg å forsøke å teste eller bruke Becks teori uendret. Becks teori vinkler seg globalt og har et nokså omfattende og makroorientert perspektiv. Beck har også mottatt kritikk for å ha et manglende empirisk fundament for sine konklusjoner (Joas and Knöbl 2009:474–475). Douglas sin «risikokultur» er som nevnt ment som en analytisk innfallsvinkel for å empirisk gå til verks for å kunne konstruere en forståelse av risiko og hvordan risiko informerer våre handlinger. Dette er også anvendt av Lash (2000) som del av en kritikk av Becks risikosamfunn. Becks svar til Lash er derimot at han ikke ser noen forskjell på «risikokultur» og «risikosamfunn» (2000:213).

Rose og Douglas blir dermed viktige for oppgavens forståelse og anvendelse av risikoteori i en kvalitativ sosiologisk sammenheng. Rose legger til et essensielt maktelement med psy-disiplinene og styringsregimer, men det er Douglas som muliggjør anvendelsen av en risikoteori vinklet mot en lokal og konkret sosial praksis (Douglas 1994:102–104; Mik-Meyer and Villadsen 2007:149). Samspillet mellom rett og vitenskap er vesentlig for å forstå den moderne verden, fordi rettens makt til å artikulere sosiale normer er intimt forbundet med psy-vitenskapens evne til å fastslå sannheter om selvet. Rettslige disputer kan betraktes som disputer om profesjonelt skjønn og vitenskapelige

fakta om hvordan samfunnet konstruerer sine oppfatninger om hva som er gyldig vitenskap, hvem som anerkjennes å besitte definisjonsmakt om virkeligheten og hvor mye vitenskapelige fakta skal telle i forhold til andre måter å få kunnskap på. Rettssakene kan betraktes som et komprimert øyeblikk der samspillet og konfliktene mellom retten og vitenskapen kommer til konkret uttrykk.

Dermed inntar oppgaven en sosialkonstruksjonistisk posisjon, informert av Rose, Douglas, Mik-Meyer og Villadsens governmentality perspektiv, men med en dimensjon fra Beck med fokus på tvil og tillit til vitenskapene/ekspertene.

Valget av teori er basert på det jeg oppfatter som en relevans for rettsvesenets og strafferettspsykiatriens funksjon som profesjoner med en definitiv preventiv oppgave. Deres vitensfelt er fokusert på en normalitetsbedømming og samfunnsvern basert på en gjensidig relasjon betinget på refleksivt produsert kunnskap, med sitt opphav i en «snæver forbindelse med praksisser til styring, forvaltning og kontrol af mennesker.» (Mik-Meyer and Villadsen 2007:21). Reaksjonen – preventiv, men også kurativ – søke å kategorisere (diagnostisere) individet i forhold til den enhver tids regjerende forståelse av kriminalitet og psykopatologi. Dette innebærer risikoforståelse og risikominimering, men også, ifølge Beck og Rose, en risikoproduksjon gjennom deres vitensarbeid.

Rettspsykiateren vurderer den tiltaltes psyke og atferd ut fra vitenskapelige antakelser om atferd og diagnostikk, basert på den observasjon og annen data som er tilgjengelig. Man skal da forsøke å si noe om fortiden, men samtidig fremtidsutsiktene til den tiltalte: 1) Var vedkommende tilregnelig på handlingstiden og 2) er vedkommende i helsemessig stand til å sone en fengselsstraff? Altså mer preventivt fokusert enn kurativt. Den tiltalte blir et risikosubjekt blant annet fordi handlingene den har gjennomført kan være følgende av et diagnostiserbart symptomkompleks. Samtidig må den behandles korrekt. Straff eller ikke straff: Man må foreta en «myndighetsvurdering» ved å anvende den viten man har om psyken til subjektet for å finne ut om vedkommende kan stå til ansvar for sine egne handlinger. Dette utgjør nok et risikomoment for rettsvesenet fordi rettssikkerheten må sikres og domstolens reaksjon må være legitim uavhengig av om den tiltalte finnes utilregnelig eller tilregnelig. Siden denne avgjørelsen i stor grad er påvirket av den rettspsykiatriske ekspertise oppstår det her en maktrelasjon som potensielt kan gjøre rettspsykiateren til en premissleverandør med påvirkningskraft utover det den burde ha. Dette blir således preget av en ambivalens basert på et todelt risiko, eller sikkerhetsideal: Samfunnsvern og individuelt vern mot institusjonelt overgrep fra psy-disiplinene og rettsvesenet.

4. Den rettspsykiatriske gjerning

Hva består den rettspsykiatriske arbeidsprosess av? Fra begynnelse til slutt: Fra spørsmål om oppnevning til levering av rapport, rettssak og dom. Hvilke retningslinjer og prosedyrer forteller den eksisterende litteratur at rettspsykiatrien bør følge? Dette kapitlet vil undersøke de psyvitenskapelige vitensformer som de sakkyndige sier informerer deres praksis, slik det fremkommer fra datainnsamlingen. Jeg vil vise hvordan de idealer som er lagt til grunn speiles i den praksis psyk ekspertene og dommerne illustrerer. De sakkyndiges fremstilling av psyvitenskapen og deres (og dommernes) fremstilling av deres praksis kan vise de instrumenter og teknologier de anvender for fatte en beslutning etter vurderingen av en tiltalt.

Datagrunnlaget er fire intervjuer med forskjellige utvalgte rettspsykiatere og fire forskjellige dommere. De sakkyndige intervjuobjektene har bakgrunn fordelt på både psykiatri og psykologi. Jeg vil omtale informantenes bakgrunn med jevne mellomrom for å unngå forvirring. Erfaringsgrunnlaget mellom de fire sakkyndige informantene varierer fra så lite som under ti til så mye som over hundre saker.

4.1 Retningslinjer og idealer

Den rettspsykiatriske arbeidsprosessen starter med en oppnevning fra domstolen som behandler saken. Oppnevning skjer i etterkant av en kort samtale hvor dommeren eller politiet har forhørt seg med en eller flere psykiatere eller psykologspesialister som har et rettspsykiatrisk virke (Justis- og Beredskapsdepartementet 2001:74). Før oppnevning skal også en prejudisiell – også kalt primærpsykiatrisk – vurdering ha blitt foretatt. Denne blir gjort på bakgrunn av om hvorvidt påtalemyndigheten eller retten er i tvil om den tiltaltes tilregnelighet. Om denne prejudisielle vurderingen konkluderer med å anbefaling at en fullstendig judisiell observasjon burde finne sted, vil retten som regel følge denne anbefalingen. Slike prejudisielle erklæringer bør ikke bli brukt «som om de var fullverdige rettspsykiatriske erklæringer, og da bør de heller ikke ved sitt innhold og omfang gi inntrykk av å være det» (Justis- og Beredskapsdepartementet 2001:74). Prejudiselle erklæring skal heller ikke oversendes Den Rettsmedisinske Kommisjon (Rosenqvist and Rasmussen 2004:86). Den påfølgende judisielle observasjonen har sjeldent et eksplisitt mandat, «men vurderingen er underforstått å skulle konkludere med om strl. §§39, 44, 45, eller 56 kan komme til anvendelse» (Justis- og Beredskapsdepartementet 2001:75). Rosenqvist og Rasmussen (2004:88–89) presenterer dog et standardisert mandat utformet av Riksadvokaten, som inneholder 5 punkter (med underpunkter) som utdyper de oppgaver den sakkyndige står overfor og som rekvirenten vil at

de sakkyndige skal svare på. De 5 punktene dekker spørsmål om: 1) Utilregnelighet; 2) spørsmål vedrørende straffelovens §56c; 3) spørsmål om overføring til tvunget psykisk helsevern eller tvungen omsorg; 4) forvaring; 5) et siste punkt som er felles for de fire foregående om hvordan de skal begrunne sine synspunkter. Underpunktene dekker de krav som stilles av lovverket om kriterier som innfrir straffelovens paragrafer. I tillegg ønsker standardmandatet at den tiltalte skal undersøkes om hvorvidt denne er psykotisk under selve observasjonen, så de skal ikke bare ta stilling til handlingstiden. I mandatet vil Riksadvokaten også ha prognoser vedrørende funksjonsevne, psykisk helseutvikling, og utredninger av atferd og de forutsetninger som «må oppfylles for optimal prognose og hvilke faktorer som vil tilsi en dårlig prognose» (Rosenqvist and Rasmussen 2004:88–89). Med andre ord foreligger et ønske om prediksjon om tiltaltes fremtidsutsikter, som jeg vil si er rimelig å forstå som forsøksvis risikominimering.

Den Rettsmedisinske Kommissjon (DRK) er et organ hvis primæroppgave er å kvalitetssikre de erklæringer rettsmedisinske sakkyndige overlever domstolen (Statens Sivilrettsforvaltning 2013). DRK består av en rekke forskjellige arbeidsgrupper. Av disse er det her den psykiatriske som er relevant. Arbeidet til DRK er å vurdere følgende: 1) Om mandatet pålagt arbeidet til de sakkyndige står i forhold til formell kompetanse; 2) om rapporten holder en «allment akseptert standard med hensyn på omfang og presentasjon» (Statens Sivilrettsforvaltning 2013); 3) om det er deler av rapporten som kan misforstås eller oppleves misvisende; 4) kvaliteten på redegjørelsene for premissene til erklæringen og opphavet til disse; 5) om de faglige vurderingene av premissene er gjort etter de vitenskapelige standarder faget aksepterer; og 6) om vurderingene er spesifisert på en sånn måte at det blir en punktvis besvarelse på mandatet. Så med andre ord er det en form for peer review og akademisk vurdering av det skriftlige arbeidet de sakkyndige har levert. Ikke en overprøving eller vurdering av kvaliteten på det kliniske arbeidet.

Arbeidsprosessen til de rettsakkyndige er ikke underlagt noe spesifikt regelverk når det kommer til gjennomførelse av samtaler med den tiltalte, men ifølge Justis- og Beredskapsdepartementets NOU *Rettsmedisinsk sakkyndighet i straffesaker* (2001) så «følger [de fleste rettspsykiatere] imidlertid den praksis som er omtalt i Eitinger og Rettertøls lærebok *Rettspsykiatri*».⁶ I følge denne boken skal den rettspsykiatriske undersøkelsen i praksis bestå av en gjennomgang av politidokumentasjon, samtaler med den tiltalte og andre komparentopplysninger som sykehusjournaler, samtaler med pårørende og i noen tilfeller også vitner og de(n) fornærmede. De sakkyndige jobber ifølge Eitinger og Retterstøl (1990:59) som regel i par, men det kan også ifølge loven være én sakkyndig om

⁶ Rosenqvist og Rasmussens bok «Rettspsykiatri i praksis» utkom første gang i 2001, samme år som NOU «Rettsmedisinsk sakkyndighet i straffesaker». Jeg antar at NOUen refererer til Eitinger og Retterstøls bok fordi den fram til dette var den mest brukte og sentral litteraturen på området.

partene er enige om dette. Det mest vanlige later til å være at to sakkyndige oppnevnes av retten (Rosenqvist and Rasmussen 2004:81).

Innhenting av data for vurdering foregår der hvor den tiltalte befinner seg eller kan møte, være seg fengsel, sykehus eller hjemmet. De sakkyndige trenger ifølge Eitinger og Retterstøl ikke innhente samtykke fra den tiltalte om å hente sykehusjournaler. Dette kan de sakkyndige innhente direkte fra sykehusene som i dette henseende er fritatt fra taushetsplikten. Institusjonene er likevel ikke forpliktet til å utlevere disse etter forespørsel (Eitinger and Retterstøl 1990:59). Andre institusjoner som skoler, barnevern og lignende skal gi nødvendige opplysninger de sitter på om den tiltalte dersom de sakkyndige ber om dette (Eitinger and Retterstøl 1990:58), mens Rosenqvist og Rasmussen spesifiserer: «Materiale som omfattes av taushetsplikt, kan ikke innhentes uten observandens tillatelse» (2004:83). Med andre ord er det noe uenighet i litteraturen de sakkyndige har å forholde seg til.

De sakkyndige skal bli tilsendt politidokumentene etter den formelle oppnevningen, disse inkluderer da vitneforklaringer i tillegg til tiltaltes forklaring. Ifølge Rosenqvist og Rasmussen er det disse kildene som er de mest interessante og relevante for arbeidet til de sakkyndige (2004:92). Spesielt hva angår beskrivelser og rapportering av den tiltaltes sinnstilstand vil være sentralt for de sakkyndiges oppgave. Det neste skrittet består i å kontakte og ha samtaler med den tiltalte. Rosenqvist og Rasmussen (2004:93) fremhever at hver sakkyndig bør ha to samtaler med den tiltalte.

Den første samtalen med den tiltalte innebærer informering om at de sakkyndige er der for domstolen og dermed ikke har taushetsplikt overfor retten om hva som kommer frem under samtaler. Som regel vil man også ved første møte innhente skriftlig samtykke for å få opphevet taushetsplikten på epikriser og lignende den sakkyndige kan trenge tilgang til for vurdering av sykehistorien til den tiltalte (Rosenqvist and Rasmussen 2004:93). Det bør også være åpent for at forsvarer eller andre kjente av den tiltalte kan være tilstede, om den tiltalte ønsker dette. De sakkyndige samler så inn dokumentasjon som journaler og epikriser fra tidligere sykehusopphold, som de kan trenge og har fått tilgang til. Det er først etter at samtaler er gjennomført at Rosenqvist og Rasmussen mener de sakkyndige bør møtes og starte utarbeidelsen av rapporten, noe de skal gjøre sammen (2004:93). Her ytrer de også at det på dette tidspunktet kan være nyttig med en samtale hvor begge de sakkyndige er tilstede, for å eventuelt kartlegge ulikheter i inntrykk og vurderinger av den tiltalte de forskjellige sakkyndige har gjort seg.

Utarbeidelsen av rapporten følger heller ingen streng mal eller oppsett, men Rosenqvist og Rasmussen presenterer en generell disposisjon med en rekke kommentarer og utdypninger (2004:93–101). Den skal inneholde en biografisk redegjørelse av den tiltalte, hvor momenter relevante for vurderingen og saken skal vektlegges. Videre skal det fremheves de vurderinger og drøftinger som er gjort, og som ledet til konklusjonen(e) de sakkyndige har kommet til, i tilfelle det er uenighet om konklusjonen. Selv om det er enighet mellom de sakkyndige om konklusjonen skal ulikheter i vurderinger og observasjoner trekkes frem og tydeliggjøres. Etter at rapporten er fullført sendes den til DRKs avdeling for Rettspsykiatri. DRK vil så vurdere erklæringen og deretter sende et råd til retten med anmerkninger og kommentarer om vesentlige mangler eller usikkerhetsmomenter, men «[i] de fleste sakene har ikke kommisjonen bemerkninger til erklæringene.» (Rosenqvist and Rasmussen 2004:101). Om det skulle være bemerkninger må de sakkyndige utdype eller redegjøre klarere for sine premisser, vurderinger og konklusjoner. DRK godkjenner ikke i praksis en erklæring, men gir råd til domstolen om rapportens kvalitet (Rosenqvist and Rasmussen 2004:101–102).

Det siste strafferettspsykiaterne gjør som del av sitt arbeid er å delta under hovedforhandlingene. De har anledning til å stille spørsmål under saksgangen til vitner og den tiltalte. Om det skulle komme noe fram under hovedforhandlingene som gjør at de sakkyndige vurderer å endre deres erklæring, så kan de levere en tilleggserklæring basert på dette. Dermed blir også rettsprosessen en del av undersøkelsen av den tiltalte.

Ut fra foreliggende litteratur om rettspsykiatri kan man punktvis oppsummere prosessen slik:

- A) Forespørsel.
 - 1. Oppnevning
- B) Observasjon og vurdering
 - 1. Mottak av politidokumentasjon
 - 2. Samtaler med den tiltalte
 - 3. Innhenting av komparentopplysninger
- C) Skriftlig arbeid
 - 1. Utarbeiding av rapport
 - 2. Levering av rapport
 - 3. Gjøre eventuelle rettelse og levere eventuell tilleggserklæring basert på DRKs vurdering av rapporten.
- D) Deltakelse og observasjon under hovedforhandlingene.
 - 1. Forklaring «på ære og samvittighet» for domstolen.

Det påfølgende vil ta for seg hvordan arbeidet til rettspsykiaterne fungerer i praksis og hvilke utfordringer de står overfor. Regelverket som presentert er i liten grad regulerende, og det fungerer mer som retningslinjer med store åpninger for bruk av skjønn i det sakkyndige arbeidet. Hvilke utfordringer skaper dette for rettspsykiaterne og retten? Mangelen på et tydelig og godt regelverk kommer tydelig fram i både dommernes uttalelser og rettspsykiaternes besvarelser.

4.2 Jobbe mye, jobbe med. Forespørsel og oppnevning

Vi skal nå se på hvordan informantene selv har rapportert om rettspsykiatrisk praksis. Jeg vil her følge arbeidsprosessen og vurdere det faglige skjønnet i lys av den data mine informanter har kommet med.

Oppstarten av det rettspsykiatriske arbeidet oppsummeres greit av Lars. I korte trekk forteller han hvordan politiet kontakter og spør om han har anledning, dette klareres så med forsvarer og domstolen sender til slutt en oppnevning med mandatet. Dette mandatet er som regel utformet av påtalemyndigheten. Selv om det finnes et standardisert mandat er det ikke nødvendig å følge dette og mandatet kan være utformet i samråd med partene (Rosenqvist and Rasmussen 2004:88). Etter dette blir de tilsendt saksdokumenter fra politiet. Lars er klar på at han ofte kontakter forsvarer om at han ønsker å snakke med den tiltalte, i tilfelle forsvarer har spesielle ønsker. Det neste skrittet er å kontakte den tiltalte og avtale møter. Første møte innebærer som regel en informering om mandatet og rollen og ansvaret til den sakkyndige.

Selv om mandatet kan følge en standardisert form og på et vis derfor har retningslinjer, så er oppnevningen av sakkyndige en prosess som kan være preget av usikkerhet som ikke er relatert til mandatet. En av informantene fra rettsvesenet, Robert (lagdommer), kan fortelle at selve oppnevningen og utvelgelsen av sakkyndige «fungerer dårlig», og underbygger det med det følgende:

«Når jeg ble domstolleder ... så jeg det at det var stort sett *en* psykiater som gikk igjen som sakkyndig [i mitt distrikt]. Nå skal man jo være to, men vedkommende han var veldig ivrig på å få oppdrag, så han hadde en egen kontakt med politiet, så han fikk alle primærpsykiatriske vurderinger ... han plukket nesten alle disse oppdragene og han konkluderte overveiende med at det var nødvendig med en utfyllende, sakkyndig vurdering, også foreslo han seg selv oppnevnt. Og han var ikke sakkyndig bare i mitt distrikt, men stort sett over hele landet. Han drev en virkelig en stor business og hadde egen regnskapsfører.»

Roberts eksempel er interessant fordi her antydes det at rettspsykiateren han omtaler har økonomisk motivasjon til grunn for sitt virke. Rettspsykiateren arbeidet «over hele landet», hadde «egen regnskapsfører» og foreslo seg selv som en av de sakkyndige til den judisielle observasjonen. Etter det Robert forteller tyder det lite på at det er noe regelverk eller lover på dette området, han måtte selv opprette et samarbeid med politiet og den lokal psykiatrien for å ordne dette. Her er det altså et potensielt problem omkring oppnevningene, om det da er slik at en rettspsykiater kan anbefale seg selv. Det kommer dog frem fra intervjuene med rettspsykiaterne at det forekommer veldig sjeldent at de foretar gjentatte observasjoner av samme tiltalte.

Samtlige dommerinformanter kan fortelle at forberedende dommer i lagmannsretten ikke alltid er en av de tre fagdommerne som dømmer saken. I tingretten derimot er det som regel samme dommer som forbereder og dømmer. Pål (lagdommer) redegjør kort for prosessen og forskjellene mellom lagmannsretten og tingretten. Før det første vil en prejudisiell observasjon som regel bli foretatt, deretter vil domstolen få en henvendelse fra påtalemyndigheten, «[m]ed mindre det er helt opplagt at [det] her kan være en problemstilling å utrede» så kan en slik henvendelse komme tidligere. Når domstolen får denne henvendelsen vil det oppnevnes sakkyndige. Denne oppnevningen har et mandat, og her er Pål overraskende nok usikker på hvem som utarbeider dette: «Jeg lurte på om det ikke er påtalemyndighetene som ofte utformer mandatet». Årsaken til Pål's usikkerhet kan ligge i at informantene fortalte at lagdommere ofte ikke dømmer de sakene de forbereder og at de har en relativt stor arbeidsbør. Likevel viser dette at kvalitetssikring av oppnevningen, og mandatet spesielt, ikke er prioritert. Ole forteller dog at det er den forberedende dommer som bestemmer mandatet: «Når saken kommer inn til lagmannsretten så er det ofte en del ting som må gjøre før man går i retten da, hvor lang tid trenger man, skal det være sakkyndige, hvilke mandat skal de ha».

Når det så kommer til selve oppnevningen av de sakkyndige oppstår problemstillingen om hvem som jobber med hvem. Dette er omdiskutert i fagmiljøet (Høyesteren and Nome 2013), kan en over- og underordnet utføre observasjonen sammen? Hva med to likeverdige kolleger? Hvor mange saker kan man gjennomføre sammen? Det er ingen lover eller bestemte retningslinjer på dette området, men Lars (psykiater) påpeker DRKs synspunkt på faste par av sakkyndige:

«Det som kommisjonen vel har sagt, er at de ikke er så begeistret for sånne faste par av sakkyndige. En ting er sånn opplagt habilitet, der man er veldig gode venner, eller der man er over- og underordnet, eller det er sånne ting som gjør at man ikke gjør selvstendige vurderinger, det er nå en ting. Men en annen ting er at kommisjonen har advart og ønsker seg ikke sånne faste par der du liksom, ja. Der det er sånn knoll og tott. Der det er liksom sånn: «Du tar den delen, så tar jeg den delen». Så har man for stor rutine i det.»

Lars og alle dommerne deler DRKs synspunkt, fordi som Lars forklarer kan det bli for stor rutine i fordelingen av oppgaver, men også fordi faglige uenigheter kan forsvinne i maktrelasjonen mellom to ulikt posisjonerte kolleger. Han tydeliggjør også, som Rosenqvist og Rasmussen (2004), at det skal gjøres selvstendige observasjoner og vurderinger. En årsak til at selvstendige vurderinger og observasjoner er å foretrekke er at datagrunnlaget til rapporten blir større. Det vil bli mulig å oppdage feilvurderinger når observasjonene sammenlignes senere i arbeidsprosessen, disse kan så undersøkes nærmere ved en eventuell felles observasjon, slik Rosenqvist og Rasmussen også foreslår (2004:93). Under den felles observasjonen, men spesielt under utarbeidelsen av rapporten er det viktig med en relativt lik maktdistribusjon slik at en av de sakkyndige ikke får for stor

påvirkningskraft. Kvaliteten på dataen kan altså påvirkes av om det er ulike sakkyndige som ikke jobber fast sammen på oppdrag, eller om de er nære venner, eller om en av dem har en overordnet posisjon ved eventuelle kollegiale forhold. Det kan forstås som et ønske om bredt og grundig datagrunnlag, som potensielt kan styrke vurderingens legitimitet, for å oppnå større risikominimering (Rose 1998a:184). Det er likevel påfallende at både sakkyndige og litteraturen i så stor grad innrømmer at ikke-vitenskapelige hensyn kan spille inn på det kliniske skjønnet og psyvitenskapelige arbeidet.

Guro (psykolog) kommer med en observasjon omkring oppnevning og størrelsen på miljøet, som belyser en annen side ved denne problematikken for dagens rettspsykiatri: «Men jeg vet at det er jo liksom en sånn fast *gjeng* ... med menn som gjør det». Her blir det lett å tolke det slik at Guro antyder en kjønnsfordeling, men kanskje viktigere: Et problem omkring størrelsen på miljøet. Med andre ord kan en del av de problemstillingene nevnt over, som DRK og Lars ser for seg, likevel oppstå siden det kun blir et spørsmål om tid før man har arbeidet med samtlige rettspsykiatere som anvendes av en domstol. Det viser seg her at det er noe sprik fra lærebøkene og DRKs anbefalinger når informantene ble spurt om samarbeid med andre sakkyndige. Her viser informantenes gjengivelser og meninger om hvordan det videre arbeidet skal foregå at det ikke nødvendigvis er rådende enighet på feltet. Viktor (psykiater) står på andre siden av saken og er uenig med Guro, Lars og Henrik i dette spørsmålet. Han gir et inntrykk av at det er viktig å jobbe med en kollega i de sakene man påtar seg og begrunner dette slik:

«For det ene, man blir jo nesten alltid spurt om man gjør det sammen med, eller [om] man har forslag til en man kunne jobbe sammen med. At det bør være en kollega som man er litt fortrolig å jobbe sammen med, altså det går på veldig sånne der praktiske, enkle ting, samarbeidsmåte, evne til samarbeid, fordele arbeid.»

Viktor drar fram en del argumenter for hvorfor det er viktig å samarbeide med en kollega eller i hvert fall en man er «fortrolig å jobbe sammen med». En side av posisjonen hans later til å speile det Lars mener er problematisk: rutiner og arbeidsfordeling. For Viktor er dette en styrke, ikke et problem. Antakeligvis fordi det skaper en effektiv arbeidsprosess i arbeidet med rapporten, for slik sakkyndig arbeid kommer jo i tillegg til og utover den daglige jobben disse rettspsykiaterne utfører ved sykehus og klinikker. Denne effektiviteten kan representere en rettslig-byråkratisk logikk som prioriterer effektivitet og pragmatisme, som står i kontrast til psyvitenskapenes søken etter helhetlige inntrykk av den tiltalte i søken etter kurative (så vel som preventive) vedtak og behandling. Det er også et spørsmål om hvorvidt «evne til å samarbeide» ikke bare inkluderer åpenhet og vilje, men også kanskje faglig overlapp og større enighet når det kommer til selve vurderingene. Dette vil kunne øke effektiviteten, men kan dreie arbeidet bort fra det kurative idealet

til psy-disiplinene og inn i en mer byråkratisk effektivitetsfokuseret logikk. Dette vil i så fall gi bedre grunnlag for dommers skepsis til at de sakkyndige samarbeider om en rapport. Fordi dette kan øke risikoen for at retten ikke informeres godt nok til at den skal kunne foreta sin vurdering på en god nok måte. Samtidig vil resultatene være enklere å forholde seg til og på det viset kunne gjøre rettens arbeid mindre krevende når det kommer til tilregnelighetsspørsmålet, som et ledd rettens normalitetsbedømmende oppgave (Mik-Meyer and Villadsen 2007:21).

Så, mens det ikke er noen lovpålagte retningslinjer om hvem man kan samarbeide med – utover et juridisk habilitetsspørsmål – så har DRK uttrykt et ønske om at rettspsykiatere skal unngå faste samarbeidspartnere i sakkyndigarbeid. Som det viser seg, er en av mine informanter ikke enig i denne posisjonen. Det er også argumentert for at det ikke nødvendigvis er et habilitetsspørsmål i en artikkel av Høyersten og Nome (2013). Lærebøkene (Eitinger and Retterstøl 1990; Rosenqvist and Rasmussen 2004) antyder at de sakkyndige bør ha samtaler hver for seg, som et ledd i det interne kvalitetssikringsarbeidet: Forskjellige tidspunkt vil spre datainnsamlingen utover tid, som kan fortelle mer om sinnstilstanden til den tiltalte, samt kanskje kunne avsløre om «observanden prøver å dissimulere eller simulere». ⁷ Dette kan forstås som at psy-eksperten med hjelp av klinisk skjønn kan bedømme om den tiltalte forsøker å fremstå annerledes enn hvordan den «egentlig er». Den rettspsykiatriske litteraturen drar også inn en tidsdimensjonen som et metodisk hjelpemiddel for å bedømme endret atferd og forsøk på å fremstille seg selv ulikt over tid (Rosenqvist and Rasmussen 2004:93). Denne uenigheten om samarbeid kan forstås som et spørsmål om hva som er god kvalitetssikring (risikominimering) og «godt skjønn» i det kliniske arbeidet utført på vegne av retten.

Guro (psykolog) siterte, som Lars (psykiater), DRK på at «faste parhester» er uønsket, men hennes observasjon røper likevel noe annet også, en observasjon omkring fagmiljøet hun er en del av: Det er en «fast gjeng» som tar seg av store deler av arbeidet. Det kan være rimelig å anta at en slik «gjeng» etter hvert må ha jobbet en del sammen og dette kan resultere i rutiner mellom de forskjellige sakkyndige ettersom de har gjort oppdrag sammen tidligere. De får kjennskap til likheter og ulikheter i metode og vitenskapelig ståsted til den de arbeider med. Samtidig vil helt personlige faktorer påvirke samarbeidsevne og samarbeidsvillighet. Det er med andre en profesjonell uenighet innad, samtidig som informantene mine viser et bilde av de omstendigheter og problemer som kan og har oppstått ved manglende lovgivning hva angår oppnevningen, da det er tydelig at råd og ønsker fra DRK ikke er tilstrekkelig. Risikoproduksjonen i det psy-disiplinære

⁷ *Dissimulere* vil si at den tiltalte skjuler symptomer på for eksempel psykose, mens *simulering* vil si at den tiltalte later som den hører stemmer eller andre former for hallusinasjoner (Rosenqvist and Rasmussen 2004:100).

oppstår dermed på to nivå. Den første i relasjon til forsøket på å minimere den rettssikkerhetsmessige risiko for feilbedømmelse den tiltalte kan utsettes for. Den andre i relasjon til den innsamlede data. Hva om den innsamlede data er feil, ved at den kvalitetssikring under innsamlingen de sakkyndige forsøker på feiler. I tillegg er det risiko ved å feilvurdere data eller konkludere feil på grunnlag av den data som er innsamlet, være seg på grunn av feil eller svak data, eller på grunn av feile kliniske vurderinger og/eller for lite kompetanse/erfaring. Så det gjelder samfunnsvernet som er en av rettens primære oppgaver å forsikre (Rose 1998a), men det er informert av det som skjer på et individnivå som angår både den tiltaltes skjebne, og den sakkyndiges kompetanse og vurderinger. Dermed kan det oppstå en vitensskepsis i forhold til psyk ekspertene, samtidig som tvunget vitensanvendelse i verste fall kan føre til et rettssikkerhetsproblem hvis retten ikke er tilstrekkelig informert.

Første møte med den tiltalte innebærer å innhente samtykke fra den tiltalte om få samle inn den dokumentasjon som trengs for at de sakkyndige skal kunne gjøre seg opp et bilde av den tiltaltes sykehistorie. Slik samtykke later til å bli gitt i de fleste tilfeller, med noen svært få unntak ifølge mine informanter. Når så slik samtykke er innhentet vil rapporter, epikriser og journaler bli innhentet og gjennomgått, samt at samtalene som gir hovedgrunnlaget for vurderingene settes i gang for alvor.

4.2.1 Å tenke hver for oss: samarbeid

Mange av aktørene opplever at et spørsmål vedrørende habilitet og samarbeid står sentralt for de sakkyndige i deres arbeid med den tiltalte når det kommer til selve observasjonen og samtalene. Mens DRK og lærebøkene er posisjonert likt, har Nome og Høyersten (2013) i en artikkel tatt til orde for et alternativt standpunkt når det kommer til denne problemstillingen. Deres standpunkt plasserer spørsmålet i det jeg velger å kalle en psy-diskurs framfor en rettslig. Den rettslige diskursen er preget av effektivitet, byråkratisering og preventive hensyn omkring samfunnsvern. Psy-diskursen preges av kurative hensyn, så vel som preventive hensyn, men er mer rettet mot langsiktig individuell helsefremming. I tillegg er psy-diskursen preget av en refleksiv søken etter viten om helheten om individet og psykopatologi.

Nome og Høyersten (2013) ytrer at det er en styrke at de sakkyndige gjennomfører samtalene sammen. Det begrunnes med at samtalene da kan ha en mer dynamisk form i tilfelle den tiltalte ikke er like imøtekommende med den ene eller andre sakkyndige, på grunn av den sakkyndiges særegenheter eller noe annet. Videre sår de tvil om habilitetsspørsmålet egentlig er relevant for dette

arbeidet, med en kort udefinert henvisning til forvaltningsloven: «Inhabilitet vil i første rekke være definert ut fra forvaltningsloven. Hva slags særlige fordeler det her kunne være tale om kan – i norsk sammenheng – neppe dreie seg om økonomi» (Høyesteren and Nome 2013). Deres korte og noe avvisende holdning til habilitetsspørsmålet røper en viss godtroenhet om fagfeller og feltet de er en del av. Sitatet fra lagdommeren Robert over fortalte jo om en rettspsykiater med noen definitivt irregulære tendenser til å oppnevne seg selv som sakkyndig og som Robert indikerte hadde denne sakkyndige klare økonomiske interesser når det kom til utførelsen av sin praksis: «Og han var ikke sakkyndig bare i mitt distrikt, men stort sett over hele landet. Han drev en virkelig en stor business og hadde egen regnskapsfører». Økonomisk motiv kan forekomme, men dette er det uenighet om og omdiskutert blant informantene. Dette, og at den første sakkyndige som blir kontaktet gjerne blir spurt om hvem den vil samarbeide med, gjør det rimelig å anta at et par med kolleger kan ha incentiver for å anbefale hverandre i en slik sammenheng, det være seg av økonomiske, faglige eller sosiale årsaker. Dette, sammen med Guros observasjon om miljøet størrelse, kan betraktes som at det er potensiale for at det sakkyndige arbeidet hviler på en begrenset gruppe hvor bekjentskaper lett kan oppstå og påvirke det psy-vitenskapelige arbeidet.

Av de andre dommerne problematiserte både Ole (lagdommer) og Gunnar (tingrettsdommer) nokså sterkt det at de sakkyndige samarbeider om rapporten, framfor å arbeide og levere hver sin rapport. Ole mener at dette er «rettssikkerhetsmessig uheldig» fordi det er «veldig sjeldent» at de er uenige, «det så man seneste i 22. Juli-saken, når du oppnevner to som sammen skal utarbeide en erklæring». Gunnar sier noe av det samme, han mener de sakkyndige bør levere hver sin rapport, men samtidig påpeker han at «det som Breivik-saken viser er at kanskje vi dommere [ikke] må ... legge så stor vekt på de rettspsykiatriske vurderingene som vi tidligere har gjort» fordi «på andre områder hvor vi opererer med sakkyndige så er vi gjennom årene blitt mye flinkere til å si at: Nei dette her tror vi ikke er riktig». Dette eksemplifiserer refleksiviteten og den svekkete tillit og påvirkningskraft som Beck mener oppstår i risikosamfunnet (Beck 1992, 1997).

Til tross for de problemer juristene og enkelte sakkyndige viser til bør det fremheves at Nome og Høyesteren (2013) også påpeker at: «Er man to, vil det være større mulighet for korrektiver ... underveis». Dette argumentet kan gå begge veier, to kjente kolleger kan på den ene siden ha korrigerende incentiver, men på den andre siden kan disse incentivene være av en økonomisk art, og (eller) kanskje av en rent faglig eller profesjonell art. Psykiateren Lars kunne fortelle følgende om to av rettspsykiaterne fra 22. Juli-saken: «Det første paret ble jo spurt om de hadde jobbet mye samme, «ja de hadde vel hatt femten erklæringer sammen», også viste det seg at det var femti» og belyses dette videre med en av psykologen Henriks uttalelser om samarbeid får man et enda mer

bedre bilde:

«Men prøver å tenke hver for oss fordi det er så lett at, hvis den ene er litt sterk og overbevisende: Så ja helt klart opplagt psykotisk her ikke sant, bang! Og det har jeg jo tenkt meg som en sånn situasjon i den 22. Juli-saken, at hvis jeg var den ene av de to, ville jeg klart å si: Nei, jeg er ikke enig med deg, jeg ser dette på en helt annen måte. Det har jeg tenkt ganske mye på. Og jeg har ikke kommet til noen konklusjon, men der tenker jeg at det hadde vært. Altså. Jeg tenker i prinsippet at det er gunstig at vi skal gjøre det vi er, nemlig to selvstendige sakkyndige»

Henrik viser til den ganske så tolkningsbaserte kjernen i psy-disiplinenes metode som anvendes i rettspsykiatrisk arbeid. Det er mange tolkningsmuligheter og forbehold å ta når man skal gjøre en vurdering. Mangfoldet av observasjoner og tolkninger gjør at arbeidet kan bli veldig omfattende. Dette kan også skape usikkerhet i vurderinger og midlertidige konklusjoner i møte med den andre sakkyndige. Disse vurderingene kan også lett påvirkes av den andre på grunn av erfaringsgrunnlag eller høyere stilling ved arbeidsplassen, men også rent sosiale og personlige trekk kan være medvirkende til slik påvirkning. Som Henrik eksemplifiserer så er sakens natur, omtale og de sakkyndiges tone og fremtreden overfor hverandre under observasjonsprosessen og deres selvsikkerhet, viktige faktorer i vurderingsarbeidet. Dette er på sin side et viktig argument for å unngå «rutinert samarbeid», som kan forårsake at rutiner, heller enn forskjellige kvalifikasjoner preger arbeidet. Lagdommeren Ole nevner også dette i sammenheng med dommernes arbeid og vurderinger: «Får man selvstendige vurderinger ... tror [jeg] vi ville sett mye mer uenighet, enn når man har to stykker som jobber sammen». Dette er viktig fordi «når du får sånne parhester som man ofte ser, de samarbeider alltid om sakene, hva skal man med to? Da kan man like godt ha én da, hvis den ene bare er med på lasset ... [s]å det er helt meningsløst og jeg begriper ikke at det er sånn.» Psykiateren Viktor befinner seg derimot i den andre leiren og er opptatt av at observasjonen, eller samtalen, med den tiltalte godt kan skje med begge de sakkyndige til stede, som han mener kan være et gode:

«Det er [en] fordel egentlig å sitte og snakke nokså levende sammen med vedkommende, så vil den andre parten da kunne se litt mer. Hvis vi nå snakker sammen sånn, så ville det bli veldig komplisert hvis jeg både skulle observere deg og samtidig interagere med deg. Jeg innbiller meg jo at jeg kan klare det, men altså om <navn på kollega> satt her så ville hun se ting ved deg som jeg ikke så akkurat der og da.»

Her tar Viktor opp noe av det samme poenget som Henrik (psykolog). Mens faglitteraturen mener observasjoner skal skje hver for seg, blant annet for å få inn et tidsaspekt i den tiltaltes sinnstilstand, så fremhever Viktor at observasjonene alltid vil være preget av usikkerhet og at selv en veltrent og erfaren rettspsykiater kan overse og gå glipp av viktige ting. Derfor forstår jeg det slik at Viktor mener tilstedeværelsen av en medsakkyndig vil styrke reliabiliteten på den data man henter under

en observasjonen. Dette står i kontrast til Henrik hvis posisjon fokuserer mer på validitet og etterprøvbarehet. Det bør gjentas at Rosenqvist og Rasmussen idealfremstilling av det sakkyndige arbeidet står i begge leirer, det anerkjennes som gunstig med felles observasjon, som jeg forstår som en vedgåelse omkring usikkerheten i psy-disiplinens metode og kunnskapgrunnlag. Denne usikkerheten kommer frem i både dommernes og rettspsykiaternes utsagn, fra dommerne fremstår dette som skepsis og etter min forståelse, en tvil rettet mot psy-disiplinens ekspertise, som nok er grunnet i en ulikhet i idealene for hvordan beslutninger i de to disiplinene fattes. Rettsvitenskapen har et grunnleggende preventivt ideal for å ivareta rettssikkerheten og unngå justismord, mens grunnidealet til psy-disiplinene er kurativt, men har også et viss fremtidsrettet preventivt perspektiv.

Lars og de andre sakkyndige informantene sier at de stort sett har samtaler alene, men av og til er det nødvendig å måtte ha samtale med den andre sakkyndige. Dette er som regel av praktiske årsaker. For eksempel kan den tiltalte bo i en annen by slik at reising er involvert, eller det kan være vanskelig å få kontakt med den tiltalte, og når kontakt først er opprettet må begge gripe sjansen til å få snakket med vedkommende. Så for Lars er det slik at det skal være praktiske årsaker, eller om den tiltalte er vanskelig å kommunisere med eller følge med på under samtale. Det er nokså stort sprik her mellom enkelte av de sakkyndige sitt standpunkt, men av mitt utvalg ser det ut til at det er Viktor (psykiater) som skiller seg mest fra de andre tre. Dette spriket røper kanskje kjennskap og befatning med et rettslig styringsregime som verdsetter effektivitet og pragmatiske strategier for å komme til en kjennelse, eller konklusjon. Viktors posisjon lener mer mot en slik pragmatisk posisjon, som går bort ifra det psy-vitenskapelige styringsregimet. Selv om Lars (psykiater) uttaler at det kan være grunner til å foreta observasjon sammen, så er dette på tross av et ønske om vitenskapelighet i de stunder hvor effektivitet blir imperativt for å i det hele tatt kunne utføre arbeidet. Rosenqvist og Rasmussen (2004) uttrykker hele tiden et underliggende ønske om vitenskapelighet framfor å fokusere på effektivitet. Sammen med DRKs anbefalinger faller det litt for lett å anta at Lars, Henrik og Guro ønsker etterrettelighet og vitenskapelighet framfor byråkratisert effektivitet. Det kan dog betraktes som risikoen de ønsker å minimere er den som kan oppstå på grunn av dårlig data om den tiltalte, og det utslaget dette kan ha på konklusjonen de leverer til retten og dermed rettens egen kjennelse.

4.3 Den rettspsykiatriske metode

Den rettspsykiatriske observasjonen består hovedsaklig av en samtale med den tiltalte. Formen på denne samtalen rapporteres av mine informanter å være som en «psykiatrisk samtale». Få av de sakkyndige ga en utvidet forklaring av hva dette innebærer fra et metodisk eller teoretisk

standpunkt. Redegjørelsene som ble gitt nevnte «åpne og lukkede spørsmål» og lignende som skal kunne gi de sakkyndige grunnlag for en «psykiatrisk status presens» eller «psykiatrisk nå-tilstand». For å opparbeide meg innsikt i denne sentrale delen av arbeidet vil fokuset spesielt ligge på sikkerhet og usikkerhet i uttalelser og omtaler av eget fag og praksis.

Arbeidet med den tiltalte tar form etter det psykiateren Viktor kaller «vanlig psykiatrisk type». Det vil si at rettspsykiateren prater med den tiltalte. Den sakkyndige går da sammen med den tiltalte gjennom livshistorie, sykehistorie og tiltaltes egne fortellinger. I tillegg innhentes opplysninger fra andre behandlingsinstanser og sykehus. De sakkyndige kan også snakke med bekjente av den tiltalte, som familie, venner og kolleger. Det neste skrittet er så utformingen av rapporten, som jeg lar Viktor beskrive:

«Også syr vi det hele her sammen da, ja også tar vi også med selve handlingene, og politirapporten og hans egen vurdering av det han har gjort, også syr man det hele sammen til en erklæring ... som en systematisk psykiatrisk historie, sykejournal, men med det spesielle rettspsykiatriske blikket, nemlig å ende opp i en vurdering: Hva betyr nå dette her? For det er jo straffeloven som styrer oss, vi er satt til å bruke begreper som ikke psykiatrien har ønsket. Men har godtatt da. Som dette med utilregnelighet da. Så vi må svare på de spørsmålene retten, eller domstolen har spurt oss. Om vedkommende har psykose, eller var det en psykose i øyeblikket når vi snakket med han, eller har hatt det tidligere, eller en alvorlig sinnslidelse altså. Det må vi svare ja eller nei på.»

Viktor sin redegjørelse av den akademiske og kliniske øvelsen som innebærer å utforme rapporten, vurderingene og konklusjonene til det rettspsykiatriske arbeidet viser et skille fra vanlig psykiatrisk arbeid. For selv om rettspsykiaterne i stor grad utfører arbeidet på samme måte som de ville utført enhver psykiatrisk samtale, så er de nå underlagt straffelovens bestemmelser og ordlyd. Med andre ord er de nå plassert inn i en juridisk kontekst med påfølgende juridiske terminologi som så skal anvendes på den psykiatriske vurderingen. Fortolkningene og konklusjonene i rapporten må presses inn i, og på sett og vis fortolkes på nytt under juridiske premisser. For eksempel bruker Viktor begrepet «utilregnelig» som et eksempel på denne problemstillingen. Han kan fortelle at dette begrepet ikke er et psykiatrisk begrep, det anvendes ikke i psykiatrien, men han som rettspsykiater skal likevel svare på om en tiltalt faller inn under begrepets betingelser. Dommerne jeg snakket med kunne også fortelle at «utilregnelighet»-begrepet ikke forekommer i straffeloven, men at det er begrepet som brukes. Dette kan resultere i at det psy-vitenskapelige språk blir juridifisert og får konsekvenser utover det psy-disiplinene innbefatter i sine kurative og preventive vurderinger. Eller at det rettslige språket blir sterkt preget av det psy-vitenskapelige. Implikasjonene kan da bli mistillit til rettens arbeid, men spesielt den påvirkning psy-vitenskapene kan få på rettens vurderinger.

Den rettspsykiatriske observasjon er en samtale den sakkyndige har med den tiltalte. Formålet med den er å opparbeide seg en såkalt «*psykiatrisk status presens*», eller psykiatrisk nåtilstand. Viktor forklarer:

«Så observasjon det er jo på en måte et ... sånt sekkebegrep man har bare rett og slett for å gi det en slags objektivitetsstempel da. Judisiell observasjon ja. Men, det er jo ganske omfattende betegnelse da egentlig. Så det ender jo opp da, eller vi kaller «*psykiatrisk status presens*». Altså beskrivelsen av vedkommende i øyeblikket, og det blir jo da for eksempel om jeg skulle beskrive deg, så blir det på en måte... at du kommer gående til samtalen, koopererer fritt, forklarer deg greit og tydelig, men tydelig brydd over en del spørsmål og sånne ting, og prøver ikke å unngå likevel altfor mye utflukter, men ser seg av og til opp i taket, og bekrefter at det sitter noen der oppe og ser på <ler>»

Viktor uttrykker nok en gang at det psy-disiplinære skjønnet er stort og favner vidt. Det er tolkningsbasert, men ikke spesielt teoretisk eller metodisk styrt: «Ikke, la oss si betydningen ved å ha en psykoanalytisk teori som basis for hele sin fortolkning, det ville ikke blitt godtatt som vitenskapelig nok», men Viktor mener likevel at psy-vitenskapen har en vitenskapelig legitimitet når han forklarer hvordan arbeidet foregår og hvilke basis den har:

«Man baserer seg jo på ... etablert psykiatrisk undersøkelsesmetodikk og den er jo da særlig basert på det man kaller da deskriptiv psykiatri. Altså rent vitenskapsfilosofisk da, altså det som kan observeres. Altså man kan godt si at det går tilbake til en hovedsaklig positivistisk posisjon vil jeg si altså. Men ... man har gjerne også med litt sånn fenomenologiske aspekter i det, nemlig hvordan ... beskriver personen selv sine opplevelser og hvilket inntrykk får vi av vedkommendes innerverden, i øyeblikket. Altså, så vi kan formidle det på en ... du kan godt si en vitenskapelig måte altså».

Denne utredningen innebærer at observasjon er veldig opptil den enkelte psy-eksperts skjønn om hvordan vurderingen av en tiltalt foregår. Den kan også betraktes selvmotsigende når Viktor både plasserer psy-vitenskapene i en positivistisk posisjon og samtidig drar inn «fenomenologiske aspekter». Måten den tiltalte fremstår på og formidler indre tanker og forestillinger blir altså betraktet som en «sannhet om selvet», dette gir psy-eksperten grunnlag til en forståelse av dens «innerverden», som så Viktor sier kan fremstilles på en «du kan godt si en vitenskapelig måte altså». Dette fører oss videre til et sentralt spørsmål omkring den rettspsykiatriske metoden og de sakkyndiges arbeidsoppgave med å se på hendelser tilbake i tid.

4.3.1 Prediction of the past

Et sentralt spørsmål omkring metode dreier seg rundt det at de sakkyndige skal se bakover i tid for å kunne kartlegge og gjøre en vurdering av den tiltaltes tilregnelighet på et gitt tidspunkt hvor handlingen den står tiltalt for fant sted. Jeg supplerer med en uttalelse fra psykiateren Lars:

«Du vet, det er det vi kaller «prediction of the past», ja, og altså det er flere ting som

inngår. Det ene er jo tilstanden i dag, den kan jo si litt om hva slags sykdom personen eventuelt har. Men det sier jo i seg selv ikke noe om akkurat hvordan tilstanden var for ... la oss si – det kan fort være for et år siden. Så det man da må gjøre, er jo å se på hva var funksjonsnivået, hvilke opplysninger har man om personen fra den tiden. Og da blir jo slike ting som: Var han i kontakt med helsevesenet, var han på legevakten, ble opplevd som psykotisk, ble han opplevd som upsykotisk, hvordan ble han opplevd på den tiden. Omgikk han venner på vanlig måte, er det holdepunkter for at de reagerte på han, eller reagerte de nettopp ikke på han. Altså, da er det sånne ting man må se på, og ja.»

Lars illustrerer her at oppgaven til de sakkyndige stort sett blir belyst av sekundære kilder fra sykehusopphold, men også av venners, kollegers og familiemedlemmers fortolkninger, og opplysninger omkring den tiltaltes atferd, gjerne langt tilbake i tid. Disse opplysningene danner så grunnlaget for de antakelser de sakkyndige gjør seg omkring den tiltaltes sinnstilstand på handlingstiden og dermed om den tiltalte kommer inn under bestemmelsene i straffelovens §44: «Den som på handlingstiden var psykotisk eller bevisstløs straffes ikke» (Straffeloven 1902). Problemstillingen med å se tilbake i tid og hvilke metodisk og teoretisk grunnlag spurte jeg alle informantene om. Henrik (psykolog) svarte følgende:

«Ja! Det lurer jeg også på. <ler> det var et prosjekt med gjenopptakelsekommisjonen, hvor det viste seg at 40% av de gjenåpnede sakene dreide seg om tilregnelighet. Også har man registrert alle de sakene, også har man funnet ut at median-tiden, som de sakkyndige skuer tilbake er fem år. Og da har jeg lurt på hvilke metoder er det de sakkyndige bruker for å kunne uttale seg? Jeg har selv vært med på det. Men hvis jeg skal svare for meg selv, så er det avgjørende der, om det foreligger noen som helst form for skikkelig dokumentasjon»

«Skikkelig dokumentasjon» er da ifølge Henrik informasjon om den tiltalte tidligere har vært innlagt under psykisk helsevern, gått i behandling, vært medisineret, eksistensen av tidligere diagnoser og lignende tilknytning til psy-disiplinær praksis og vitensproduksjon. Henrik forteller også om en sak hvor det ikke forelå noen «skikkelig dokumentasjon» om at den tiltalte hadde vist psykotiske symptomer, men:

«Tre andre sakkyndige sa at: Ja, men han skildrer jo fantasier som går forbi tidspunktet og lenger tilbake i tid. Da må han ha vært psykotisk. Mens jeg sa: Nei, jeg tror ikke han var psykotisk da, det har dukket opp senere. Fordi han har ikke hatt symptomer som har vært tydelig for andre, men han bare snakker om fantasier som jeg mener han i dag produserer om sin fortid. Han har fått et endret narrativ av sin fortid har jeg skrevet da. Men når tre sakkyndige – og de er psykiatere og sånn – sier at han var utilregnelig på handlingstiden så er det, game, set og match <ler> og det er helt greit for meg, men mitt poeng var at jeg fant ikke noe journaler, noe diagnostikk, noe medisinerer, noen vitneskildring, ikke mor, ikke kolleger, ikke noen tegn på at vedkommende hadde vært psykotisk før eller under handlingstiden, og konkluderer jo negativt på det.»

Lars og Henrik overlapper hverandre her, men ulikhet oppstår i Lars sitt fokus på omgang med venner og kolleger. Henrik fokuserer på den teoretiske og metodiske utfordringen når det kommer

til tidsaspektet også dekker han utfordringene ved å forholde seg til uttalelser fra den tiltalte selv versus institusjonell dokumentasjon og komparentopplysninger. I tillegg skildrer Henrik ulike beviskrav mellom ham selv og psykiatere. Jeg skal dekke profesjonskonflikten senere, men allerede her vil jeg påpeke usikkerheten som oppstår. De forskjellige profesjonene anvender ulikt profesjonelt skjønn i Henriks uttalelse. Slik han fremstiller seg selv er han kritisk og ser etter bevis, som en slags datatriangulering for å informere vurderinger fra flere kilder. Han fremstiller derimot psykiaterne som villige til å basere sin avgjørelse *kun* på fortellinger fra den det gjelder. Med andre ord er «narrativet» som males av den tiltalte selv ikke å regne som god nok kilde ifølge Henrik, det trengs også institusjonelle «narrativer» fra helsepersonell og andre.

Det er altså «narrativet» om den tiltalte som regnes som data. «Narrativ» kan forstås som en fortelling, og endres denne fortellingen over tid av den tiltalte selv fremstår det etter Henriks uttalelse som lite troverdig, antakelig fordi fortellinger kan være intensjonelt eller uintensjonelt både sanne og falske. Han sier ikke noe om *simulering*, men det er tydelig at fortellingen om den tiltaltes sinnstilstand («narrativet») bør suppleres av andre kilder, kanskje spesielt fagkyndige dokumentkilder. Med slike kilder vil ikke tiltaltes egne fortellinger og meningsproduksjon stå alene, og ikke lenger regnes som problematisk ifølge Henrik, «sannheten om selvet» er altså både betinget på tiltaltes egen formidling og psy-vitenskapelig dokumentasjon. Dette viser spesielt kanskje til Becks (1992) uttalelser om at den refleksivitet og vitensskepsis som oppstår i risikosamfunnet også finner sted innad i vitenskapene og mellom forskjellige ekspertgrupperinger. Samtidig skildrer dette et aspekt ved den endringen Rose (1998a:185–186) omtaler at har forekommet i psy-disiplinene, fra å bli en kurativ profesjon til å bli en preventiv profesjon. Hvor målet er risikominimering framfor kurativ behandling. Henriks uttalelse over faller inn i et styringsregime med fokus på preventive strategier for å beholde et ideal om vitenskapelighet så vel som å minimere risiko for å konkludere feil og de konsekvenser dette kan ha for individet og retten, og psy-vitenskapens legitimitet. Man kan forstå hans syn på psykiaternes tillit til tiltaltes «narrativ» som et konstruksjonistisk skritt, som for Henrik blir å bryte med de vitenskapelig idealer han selv forsøker følge. Dette samsvarer nokså godt med Roses (1998b) fremstilling av psy-disiplinene konstituering av subjektet gjennom kartlegging og testing, og kunnskapen om selvet som «positiv kunnskap» (Rose 1996).

Det later til at Lars har stor tiltro til den dokumentasjon og de uttalelser han kan innhente om den tiltalte, og mens Henrik også viser til dette så supplerer han også med å problematisere det å ta den tiltaltes «narrativ» på ordet. Henrik fremhever en metodisk utfordring ved arbeidet om hvordan vurderingen av begrenset data kan ha store konsekvenser når det ikke foreligger annet støttende datagrunnlag. I eksempelet til Henrik forelå det kun et «narrativ» fra den tiltalte selv, som Henrik

ikke kunne finne spor av i noen annen dokumentasjon. Dermed mener han at den tiltalte selv har skapt seg et «narrativ» bakover i tid som kan forstås som en fortolkning, men den har verken mer eller mindre støtte i resten av materialet alle de sakkyndige hadde tilgjengelig. Det er derimot en mer avholdende og beskjeden vurdering, konsekvensene er likevel potensielt katastrofale, fordi risikoen for feilvurderinger av sinnstilstand er fortsatt tilstede; kvaliteten på datagrunnlaget er aldri garantert. De andre sakkyndige i Henriks eksempel derimot, tillate den tiltaltes egne uttalelser større og avgjørende vekt, uten støtte i noe av det eksisterende datagrunnlaget. Psy-ekspertene kan altså tillate seg å konkludere med potensielt katastrofale konsekvenser for individet, basert på veldig lite og manglende informasjon. Observasjonen er en del av en diagnostisk prosess, men imotsetning til andre diagnostiske prosesser som har et kurativt mål, så er formålet nå preventivt, det er å minimere risiko (Rose 1998a:185) på flere plan: For at retten skal begå et justismord, at risikosubjektet skal slippe ut igjen i samfunnet eller at individet skal feilaktig bli tvunget inn i behandling.

Alle informantene mener at intervjuet av den tiltalte er et vesentlig grunnlag og utgangspunkt for vurderingen, men Guro rører ved en relatert problemstilling når hun forteller om sin arbeidsmetode. Den er basert på samtaler med den tiltalte: «Jeg hadde begynt å snakke med personen og undersøke mest mulig med personen» fordi «hvis jeg skal diagnostisere så må jeg jo kartlegge han skikkelig». En diagnostisering er som regel en sentral del av mandatet selv om, som Guro sier: «Du kan jo være psykotisk og tilregnelig og», så «det med tilregnelighet er jo noe som kommer til etter hvert, om du får noen meninger om det». Guro drar fram følgende om metodiske utfordringer:

«Vi kommer jo ikke unna at etter hvert så ... det er jo litt sånn fare med å ha vært for eksempel psykolog eller psykiater over tid, da tror du at du kjenner lusa på gangen: «Ja dette vet jeg hva er ja» - og det skal vi passe oss for, men vi kommer ikke fri det. Sant, jeg var ferdig utdannet [på 90-tallet] og det er klart at jeg har fått mine ideer. Men jeg skal være veldig klar over det har jeg fått. Ja, så jeg stiller åpent og undersøker.»

Dette speiler det Henrik viser til når han tar opp problemstilling med å ta den tiltaltes egne «narrativ» og psykiatriske nåtilstand som eneste, eller mest vektlagte datagrunnlag framfor å se dette i sammenheng med de andre data som er tilgjengelig. Det kan også betraktes å referere til den refleksivitet i vitensproduksjon som Beck (1992) forteller om i risikosamfunnet. Men kanskje viktigere, så retter Guro oppmerksomhet mot den risiko det å «kjenne lusa på gangen» produserer, rettssikkerhetsmessig, men spesielt som vitenskapelig og klinisk risikoproduserende.

4.3.2 Profesjonelle uenigheter

Som Henrik (psykolog) uttalte i et tidligere sitat ble han «overkjørt» av tre psykiatere: «Men når tre sakkyndige – og de er psykiatere og sånn – sier at han var utilregnelig på handlingstiden så er det, game, set og match». Denne uttalelsen ser først ut til å bekrefte en mistanke om maktforskjell og profesjonsulikheter mellom psykologer og psykiatere, hvor psykologen er underlagt psykiateren. Henrik sier likevel i løpet av intervjuet at forskjellen på psykiatere og psykologer er minimal når de vurderer samme kasus:

«Nå er profesjonsdressuren for så vidt kraftig i dette fagfeltet, sånn at, det er nok ikke så stor forskjell i vurdering mellom psykiater og psykolog. I hvert fall har jeg sett det på en del av de undersøkelsene som er gjort, hvor man har bedt folk vurdere på kasus – man har beskrevet noen kasus – bedt både psykologer og psykiatere vurdere dette her, så viser det seg at de vurderer i hvert fall spørsmålet om *tilregnelighet* ganske likt.»

Denne observasjonen understreker det de andre sakkyndige også har sagt: Det å jobbe med sakkyndige med annen fagbakgrunn ikke er den store utfordringen, men snarere er forskjellene individuelle. Så ulikhetene i vurdering er små ifølge informantene, men det kommer fram noen tegn på maktkonflikt mellom profesjonene. Dette dysser dog informantene ned, som noe de ikke ønsker å problematisere. Lars (psykiater) går faktisk så langt som å si at han nok oftere er uenig med andre psykiatere og oftere enig med psykologer, i de tilfellene det har vært uenigheter. Her er det også samstemt mellom informantene; det er sjeldent uenigheter ifølge mine informanter. Lars er den eneste som problematiserer denne enigheten, og som dommerne, tar han til ordet for at hver sakkyndig kanskje skulle levere hver sin rapport og samtidig i mindre grad konkludere med (u)tilregnelighet, men snarere komme med en anbefaling. På denne måten legges mer av ansvaret på retten, der Lars (og dommerne) sier det hører hjemme:

«Jeg tenker jo at man kan løse en del problemer hvis man avgrenser de sakkyndiges mandat litt mer, og sier at de sakkyndige skal bare si noe om ... utrede den psykiske tilstanden på handlingstiden etter beste evne og på en måte la det bli med det, også skal retten gjøre den siste avgjørelsen av om denne beskrivelsen gir grunnlag for å anta utilregnelighet eller ikke. Det er jo på en måte en, kanskje en greiere arbeidsdeling enn sånn som det er i dag, hvor de sakkyndige skal komme med et konkret, stillingstagen til tilregnelighetsspørsmålet.»

Lars, som den eneste av mine sakkyndige informanter, tar her til ordet for å klargjøre at ansvaret hviler på domstolen og heller ytterligere avgrense innflytelsen og makten de sakkyndige besitter når det kommer til utfallet av vurderingen og rettssaken. Nå fremkommer det jo også i intervjuene med dommerne at det er slik det skal skje, som tingrettsdommer Gunnar sier: «Sånn som det er i dag så er det jo vårt ansvar», det er domstolen som har ansvaret for å ta denne avgjørelse, informert av de

sakkyndiges arbeid. Når Guro (psykolog) blir eksponert for denne ideen virker hun nokså uinteressert:

«Altså, litt sånn lage premissene for at dommeren skal gjøre ... jeg vet ikke om jeg hadde synes det var gøy. Hvis jeg ikke, hvis ikke du skulle lande med noe? Alt det jeg hadde undersøkt? Og jeg skulle ikke si det til noen? ... Litt sånn: Se her ja! Også bare, fullfør du... det blir rart sånn som jeg tenker på det umiddelbart. Her og nå».

Dette kan forstås som at Guro har en forståelse av at rettspsykiateres ansvar og påvirkning kanskje går utover det de ved lov skal ha. Alle de sakkyndige mener de har stor makt, men Guro sin posisjon står i kontrast til Lars' ønske om å gjøre dommerens ansvar tydeligere. Det kan betraktes som at det her oppstår en skille mellom normalitetsbedømmingen retten foretar og man kan kalle normalitetsproduksjonen som psy-vitenskapene driver med (Mik-Meyer and Villadsen 2007; Rose 1998b).

4.3.3 Migrenesaker

Utfordringene de sakkyndige står overfor er ikke bare metodiske eller omkring samarbeid med andre sakkyndige, men også juristenes syn på faget og kritiske blikk under hovedforhandlingene. Lagdommer Robert sier det nokså spisst: «Både psykologi og psykiatri det er jo egentlig noen skjøre fag». Dette synet deles i større og mindre grad av de andre juristene jeg intervjuet, men det er Robert som uttrykker det sterkest i denne oppsummeringen:

«Nei, det er som jeg sa at, punkt 1: det er skjøre fag, det er ikke lett å få fasit. Punkt 2: du har ingen kontroll på kompetansenivå og faglig kvalitet i de kliniske vurderingene de gjør. Du er avhengig av å høre på hva de sier og hva de skriver. Og punkt 3, ja, det er også et filosofisk og historisk problem også.»

Robert lister her opp tre punkter han ser på som problematiske når det kommer til det psykologiske feltet, han differensierer lite mellom psykiatere og psykologer i intervjuet, men Ole (lagdommer) gir derimot inntrykk av at han i sitt virke oppfatter psykiatere som generelt mer presise enn psykologer. Ole omtaler psykiaterne som «analytiske» som gir «konkrete» svar, mens psykologene ser på «helheten». Dette gjelder spesielt når han forsøker å oppklare om lovens vilkår er oppfylt: «Jeg [får] mer direkte svar av en psykiater enn en psykolog. *Generelt* sett, men ikke alltid. For all del, for det er individuelle forskjeller».

At Ole omtaler «analytisk» som et motstykke til «helheten» kan tolkes som at han forsøker å beskrive at psykiaterne har et presist eller mer enkelt språk – mer opptil den juridiske diskurs. De uttrykker seg mer konkret, definitivt og selvsikkert. De tre punktene som Robert drar fram speiles i mindre eller større grad av de andre juristene, men samtidig er alle juristene ganske ærlige og

presise på at de ikke har en klinisk kompetanse: De har ingen ekspertise i psy-disiplinenes kunnskapsgrunnlag og vitensproduksjon. Så selv om de skulle uttrykke kritikk om rettspsykiatrien, er de alle klar på at de selv ikke kan foreta den vurderingen som loven krever av de sakkyndige. Man er altså i sikkerhetens navn tvunget til å anvende psy-ekspertenes kunnskap, enn hvor skeptisk og tvilende man er til metoden eller vurderingene de kommer med. Dette kan betraktes som indikerende på Roses (1998a, 1998b) påstand om psy-disiplinenes rolle i konstitueringen av samfunnets forståelse og behandling av individet.

Roberts liste er ikke vanskelige å forstå som grunnlag for en viss skepsis til psy-disiplinene, denne deles også til en viss grad av de sakkyndige. Psykologspesialisten Henrik forteller at enkelte saker er veldig vanskelige og at han da har anvendt tester. Psykiateren Lars ville vært særlig kritisk til dette. Henrik er selv åpen om at dette er et problematisk område, men mener at det har hjulpet han i vanskelige, såkalte «migrenesaker»:

«Jeg mener det der hvor man står fast, eller er fortsatt undrende til de funn man finner etter klinisk undersøkelse og gjennomgang av dokumentene, og hvor man fortsatt er i tvil. Jeg har hatt saker. Nærmest sånne *migrenesaker*, fordi de har vært så vanskelige og *da* har jeg tydd til alt jeg har kunnet av testbatteri for å se: Kommer jeg *nå* nærmere saken? Det er der hvor jeg står fast, hvor jeg ikke vet: Hvor er vedkommende i det psykologiske og tilregnelighetslandskapet. At jeg bruker det som et supplement til øvrige vurderinger og da har jeg altså som sagt, en gang, nei to ganger har jeg brukt Rorschach fordi jeg var så *innmari* i tvil.»

«Migrenesaker» er de sakene Henrik finner ekstra vanskelige, der hvor funnene spriker såpass mye at det er vanskelig for ham å ta en avgjørelse. Hans anvendelse av tester har også inkludert Rorschach-tester⁸ i noen få tilfeller. Lars sitt standpunkt her er at dette er veldig problematisk:

«Jeg tenker tester som da lurer vedkommende til gi opplysninger som de ikke vil, som de kjenner til, at det er jeg litt sånn betenkt over rettssikkerheten i forhold til. Du vet disse blekkflekk-testene, disse Rorschach-testene ... skal man bruke slike i sakkyndig virksomhet, og jeg vil jo liksom si «nei for all del!» dette er jo kaffe-grut og unøyaktigheter og det kan man ikke bruke ... det blir for ... fortolkende. Og du tenker deg vel også da at hvis du bruker dem, så avgir jo personen da noen opplysninger som han ikke har herredømme over. Han vet ikke da hva han sier, han vet ikke da hvilke informasjon han gir ut og det er jo litt betenkelig.»

Her er det en metodisk og vitenskapelige uenighet mellom to av mine informanter. Lars omtaler tester, og spesielt Rorschach-testen, for «kaffe-grut og unøyaktigheter» og at det blir altfor «fortolkende». Det kan forstås dithen at Lars oppfatter at psykologiske tester blir fremstilt som mer «objektive» enn de er. Samtidig drar han inn en viktig etisk problemstilling, siden den tiltalte ikke

8 Rorschach-testen er den klassiske «blekktesten» hvor blekk på sammenbrettet papir har dannet et bilde, eller en form, som den som testes skal assosiere og tolke. Disse assosiasjonene og tolkningene blir så igjen tolket av den som testkompetente psykologen.

nødvendigvis vet hva den svare på eller hva svarene kan bety. Dette kan betraktes som en risiko for rettssikkerheten og personvernet – om den tiltaltes tilregnelighet er vurdert på bakgrunn av reaksjoner fra en Rorschach-test forstår jeg Lars slik at det da vil være nødvendig å stille spørsmål ved om rettssikkerheten er ivaretatt. Henrik på sin side er åpen på at tester i seg selv ikke er nok til å konkludere, men han er opptatt av at det kan være behjelpelig når man står fast i såkalte «migrenesaker». Han sier det slik at det ikke kan danne det avgjørende grunnlaget for konklusjonen, men at det kan hjelpe i vurderingene. Dette med tester viser til refleksivitet, en felles tvil om vitenskapelighet, men ulikhet om verdien til kunnskapsproduksjonen. Det er likevel klart at den potensielle risikoen en test kan representere er kjent hos begge. Henrik er tydelig på at tester ikke skal være førende foran det kliniske og profesjonelle skjønnet.

Lars uttalelse om at tester er for «fortolkende», at de krever tolkning av reaksjoner, fremstår noe paradoksalt da hovedgrunnlaget for vurderingen av den tiltalte er basert på atferdsobservasjon, som også krever tolkning. Ingen av mine informanter ga noe spesielt dekkende svar på spørsmål om psyvitenskapenes metodiske verktøy for å avdekke «objektive» funn under observasjonen. Dette later til å være opptil det kliniske skjønnet, informert av sekundære kilder i form av dokumenter, som også er underlagt psyvitenskapenes blikk. «Sannheten om selvet» bedømmes som Rose (1998b) sier, av det kliniske skjønnet. Graden av fortolkning og etterrettelighet er nok det Lars sikter til, men det røper en selvsikkerhet som også kan spores hos juristene. Robert (lagdommer) er ganske kritisk til det rettspsykiatriske systemet i Norge, kanskje den mest kritiske av mine dommerinformanter. Han fremstiller rettspsykiatri som en «skjør» vitenskap, samtidig har han følgende fremstilling av rettsvitenskapen:

«Det er sånn at juristene[s] ... vitenskap det er jo en regelvitenskap ... en rettsregel, hvis du vil forsøke å skrive det på en formell måte, så kan du skrive at en stor R, regelen, og bruker likhetstegn, den er lik V, dersom F [R = V dersom F]. Altså, dersom faktum F foreligger så inntreir virkningen V. Og det faktum F det beror på det vi, det juristene kaller for en «bevisvurdering» og det har vi masse sånne dagligdagse og alminnelige *bevisvurderinger*, det har vi i straffesaker og ...» (min kursiv)

Roberts fremstilling av rettsvitenskapen uthever «bevisvurdering», som faller inn i en tolkningskategori som ikke er ulik rettspsykiatriens egne metoder, og såkalt «sunn fornuft» (Kolflaath 2013:17–22). Resultatet av denne vurderingen kan dog tolkes etter Roberts utsagn som nokså automatisk, altså lovens virkning trer i kraft. Dette skiller seg noe fra psyvitenskapenes metode. Her kommer frem noe som kan betraktes som en likhet mellom de to ekspertsystemene. Begge baserer seg på observasjon og tolkning, men det er en definitiv ulikhet i reglene og mekanismene som ligger til grunn for konsekvensene: den potensielle katastrofen. For som Robert

sier er det nokså klare regler og rettspraksis som ligger til grunn om reaksjonen, som i stor grad er styrt av loven. For psy-disiplinene er det ikke lignende regler å følge, fordi fenomenet man observerer og vurderer ikke på samme måte er strukturert etter tydelig lover, men mer avhengig av klinisk skjønn.

4.4 Avsluttende drøfting og oppsummering

Kapitlet har diskutert psy-disiplinenes praksis i strafferetten, i lys av de retningslinjer som foreligger i faglitteratur og rundskriv, samt dommerinformantene mine sine uttalelser. Det fremkommer fra dommerne et ønske om mer pragmatisme og effektivitet fra psy-ekspertenes arbeid, samt en mistillit til den «skjørheten» og «unøyaktigheten» som psy-ekspertenes vitenskap lider av. Psy-ekspertene fremviser refleksivitet omkring eget virke, de fremstår alle bevisst den kritikk og skepsis som rettes mot deres felt.

Konfliktlinjene mellom de sakkyndige viser informantene i en metodisk uenighet spesielt sentrert rundt samarbeid og gjennomføring av observasjoner. Denne metodiske utfordringen fokuserer også juristene på. Dette utgjør potensielt et rettssikkerhetsmessig problem fordi DRK ikke kan overprøve eller kvalitetssikre det kliniske arbeidet som sådan, og fordi samarbeid oppfordrer til enighet i utformingen av rapporten. Mine sakkyndige informanter hadde lite å fortelle om uenigheter med en medsakkyndig. Juristenes foreslåtte løsning om separate rapporter vil heller ikke nødvendigvis løse disse utfordringene, da den «objektivitet» rettsvitenskapen ønsker slik jeg forstår det, ifølge mine informanter ikke er å finne i det psy-disiplinære arbeidet. Riktignok informerer de sakkyndige rettens arbeid, men spørsmålet er om de løser tilregnelighetsproblemstillingen eller om de bringer frem en annen problemstilling, relatert til psy-disiplinenes normalitetsproduserende vitensproduksjon (Mik-Meyer and Villadsen 2007; Rose 1999). Det pragmatiske hensynet som juristenes styringsregime er tuftet på passer dårlig overens med det psy-disiplinære styringsregimets helhetlige og (delvis konstruksjonistiske) vitenskapelige ideal.

Juristene viser til sin egen tilkortkommenhet når det kommer til kliniske psy-disiplinære vurderinger, de mener det er behov for sakkyndige. Samtidig mener de at juristene har ansvaret for og råderett over dommen, men at arbeidet med denne nok ikke historisk sett har vært god nok. En av juristene sier at han synes det er «flaut» å vedgå at han ikke har engasjert seg nok i tematikken og dermed ikke gjort godt nok arbeid. Det er ulikhet de sakkyndige uttrykker om sin rolle i retten og de krav som gjerne stilles til konklusjonen de må komme med. Her er realiteten at de fleste vedgår hvor innfløkt og unøyaktig faget kan være, samt de profesjonelle utfordringer ved det kliniske

skjønn og de vanskelige vurderinger og kausus de kan stå ovenfor. Dette representerer på en god måte den risikoproduksjon, refleksivitet og ekspertsepsis som Beck (1992, 1997) og Mythen (2004:137–156) viser til. Det er altså en «indre» og «ytre» tvil til rettspsykiatrien. Psy-vitenskapene viser dette i deres forskning etter mer kunnskap om menneskets fortsatt uhandgripelige sinn (Rose 2003; Rose and Abi-Rached 2013), mens juristene viser stor skepsis til det arbeid som gjøres, både på bakgrunn av konkurrerende kunnskap, men også til tross for det som foreligger av produsert viten (Mythen 2004:148–149).

Når det kommer til ulikhetene mellom psykiaterne og psykologene, så er det lite som blir uttalt av informantene selv som legger stor vekt på dette. Juristenes uttalelser derimot vitner om en større tillit til det språk som psykiaterne anvender framfor det som psykologene anvender. Hva som ligger til grunn for denne skepsisen kan være knyttet til den oppgaven juristene har om å beskytte samfunnet mot risikosubjekt som har begått kriminelle handlinger. Det er altså en sikkerhetssøken som kan ligge til grunn for en økt tillit til et mindre flertydig og mer – som Ole kaller det – «analytisk» språk. Det gir økt forsikring som gjør sikkerhet til samfunnet enklere å oppnå (Beck 2000). Likevel er samtlige informanter nokså samstemt på at det kan være fordelaktig å anvende både psykiatere og psykologspesialister for å gi best mulig informasjon om risikosubjektet som vurderes, dette kan forstås dithen at ulike metoder anses å gi større beslutningssikkerhet (risikominimering).

Som observasjonskapittelet vil vise kan retten også være en arena for maktkamp mellom de sakkyndige og juristene. Dette varierer nok fra sak til sak, men mine informanter viser alle til eksempler hvor enten jurister eller sakkyndige fremstår som (mer) problemskapende framfor problemløsende. Dette passer i det teoretiske rammeverket som risikoproduserende, i (retts)sikkerhetens navn. Katastrofen i en rettssak er i verste fall justismord eller å slippe fri en som burde vært fengslet. Ved å anvende sakkyndige er formålet å belyse flere sider av saken, informere retten om fenomen og sider ved saken den selv ikke er kompetent til å bedømme, slik at man minimerer risikoen samfunnet utsettes for. Altså er formålet å øke beslutningssikkerheten ved hjelp av sakkyndige eksperter og psy-disiplinens vitensproduksjon. Konsekvensen av dette sikkerhetsjaget er enda mer risikoproduksjon hvor det tverrfaglige samarbeidet blir en definisjonskonflikt. Dermed øker risikoen for en svekket rettssikkerhet, spesielt når definisjonskampen mellom psy-profesjonene og juristene blir fremtredende. De sakkyndige besitter nemlig makten til å legge premisser for den avgjørelsen retten tar, dermed fremstår de også som en aktør i retten som har noe på spill: sin profesjonelle legitimitet, ære og stolthet. Likevel har dommeren beslutningsmakten, men når denne er påvirket av sakkyndiges rapporter og forklaring i

retten, ser jeg i mine informanter en åpenhet om at de sakkyndige som premissleverandør nok nyter mer makt enn det de etter loven besitter.

Risikosubjektet er fokuset i dette sikkerhetsjaget og de to ekspertfeltenes blikk på dette, den tiltalte, er preget av en tosidighet. Jeg har allerede nevnt sikkerhetsaspektet overfor samfunnet basert på de hendelser som har skjedd, men det er også et underliggende fremtidsrettet sikkerhetsmoment når det kommer til behandlingen av den tiltalte. Dermed fremstår både jurister og psy-eksperter som risikoprofesjoner, altså profesjoner hvis oppgave er å minimere risikoen for en katastrofe (Rose 1998a). Risikoen for at juristene avviser de sakkyndiges erklæring er tilstedeværende, men samtidig er det en risiko for at det psy-disiplinære begrepsapparat trer inn og overtar rettsprosessen og det juridiske begrepsapparat. Samtidig, siden jurister skal ta stilling til psy-disiplinære vurderinger beveger de seg inn på et felt utenfor deres ekspertise. Anvendelsen av de sakkyndige er jo for å skape sikkerhet, men det fremstår som en usikker prosess. Vitensproduksjonen til de sakkyndige – det kliniske skjønnet (og arbeidet) – blir risikoproduerende, fordi det preget av så mange omliggende (og ukontrollerbare) faktorer, som for eksempel å bedømme om den tiltalte (dis)simulerer eller på annet vis er påvirket av de sakkyndige og observasjons/samtalsituasjonen.

Et siste og viktig funn er relatert til 22. Juli-saken. Under alle intervjuene framstod denne saken som et referansepunkt både for dommere og sakkyndige. Både dommere og rettspsykiatere brukte saken som eksempel for deres ståsted og refleksjoner omkring rettspsykiatrisk virke. Veena Das (1995) sitt begrep «kritisk hendelse» kan da bli anvendelig. Rettspsykiatrien ble omtalt nærmest som oppdelt i to epoker: Før og etter 22. Juli-saken. Dette var spesielt fremtredende når begge typer informanter ville komme med kritiske observasjoner, feil eller mangler som de ønsket å begrunne ettertrykkelig. Den offentlige sfærens reaksjon og kritikk av den rettspsykiatriske gjerning under og i kjølvannet av denne saken ser ut til å ha endret forutsetningene og selvforståelsen for rettspsykiatrisk viten. Dermed endres forholdene kunnskapen er basert på (Bloor 1991). Dette *kan* være indikativt på en diskursiv endring både innenfor rettspsykiatri og rettsvesenet, men også utenfor: Risikodiskursens rammevilkår omkring psy-disiplinenes ekspertise kan være i endring.

5. Rettspsykiatri i rettssalen

Rettsaken jeg behandler her er den siste av totalt tre rettssaker jeg observerte, hvorav de to siste gikk i Bergen Tingrett og den første i Oslo Tingrett. Jeg har valgt å analysere den siste saken fordi den er et eksempel på hvordan en rettssak kan foregå når det er sterk uenighet mellom aktoratet og forsvaret omkring de sakkyndiges rapport. Denne rettssaken viser hvor sterk de sakkyndiges påvirkning kan være når det er uenighet om tilregneligheten til den tiltalte. De to andre rettssakene jeg observerte var i større grad preget av enighet mellom aktor og forsvarer omkring konklusjonen til de sakkyndiges vurdering av den tiltaltes tilregnelighet. Basert på de intervjuer jeg har foretatt er det veldig lite som antyder at enighet mellom aktor og forsvarer er vanligere enn uenighet. Det er likevel verdt å nevne at uenigheten kanskje ikke alltid er like sterk som i den saken jeg behandler her basert på de inntrykk jeg fikk av både aktor og de sakkyndige. Jeg har valgt å gå for saken med størst uenighet da dette fungerer som et avvikende (ekstremt) case, som jeg kan bruke til å vise potensielle problemer ved denne siden av rettsvesenet og rettspsykiatrien. Jeg vil også bruke rapporten til de sakkyndige siden jeg i denne saken fikk tilgang til denne.

Av særlig interesse i dette kapittelet er spørsmål om rolleutformingen til de sakkyndige, hvilke rolle de får i rettssalen og hvordan de utfører denne. I tillegg er fokuset i rettssaken på tilregnelighetsvurderingen av interesse. Hvilke tilregnelighetsforestillinger fremkommer under saken og i hvilken grad har de sakkyndige definisjonsmakt for forståelsen av denne, spesielt med tanke på begreper som «normalitet» og «rasjonalitet»?

I fremstillingen av rettssaken er enkelte deler satt i kursiv for å gi det man kan kalle et «back stage» innblikk i enkelte situasjoner.

5.1 Kort om en rettssaks form

En rettssak kan fra et sosiologisk perspektiv bli sett på som ritualisert sosial samhandling. Strafferettssaker følger som regel en nokså streng oppbygning med: Innledende prosedyre fra aktor (og unntaksvis fra forsvarer); en opplesning av tiltalepunkt; den tiltaltes svar på tiltalepunktene; den tiltaltes forklaring; fremlegging av bevis og vitneforklaringer; dokumentering av bevis; den tiltaltes eventuelle avsluttende forklaring og kommentarer til vitneforklaringer; de sakkyndiges forklaring; avsluttende prosedyrer; og helt til slutt domsavsigelse. Det siste punktet skjer som regel en stund etter at hovedforhandlingene er over. Hele prosessen følger nokså strenge formkrav, fra påkledning og plassering av partene i salen til talemåte. For eksempel skal advokatene og fagdommeren gå med svarte kapper. Aktor er alltid plassert til venstre for dommeren sett fra tilskuerbenken. Det er tidvis

en nesten messende tone når advokatene starter sine innlegg med «Ærede rett», også går gjennom prosedyrene sine, argumentene sine og listen med tiltalepunkt. Det skal gjøres på dette viset: Ordentlig og etter boken, ingen snarveier for å effektivisere prosessen ytterligere. En av de to advokatene, aktor, representerer staten, som annekterer og påtar seg offerrollen og forfølgelsesansvaret mot den tiltalte (Christie 1977). Den andre advokaten, forsvareren, representerer den tiltalte, den antatte eller faktiske gjerningspersonen. Den tiltalte skal få mulighet til å forklare seg, utdype og blir gitt all rimelig tvil for slik å unngå at domstolen dømmer feil.

Hele strafferettsprosessen er en «gjennomritualisert og regelfølgende prosess» (Lundeberg 2008:132). Argumentasjonen er strukturert rundt partenes roller og mål, slik fremstår hovedforhandlingene som en kontrollert sosial prosess, regissert av talemåter og en «dramaturgisk ... oppbygning» (Lundeberg 2008:42). Aktor bærer «bevisbyrden» og skal oppheve enhver form for rimelig tvil om skyldspørsmålet, eventuelt enhver tvil om de sakkyndiges rapport. Kravet til bevisets styrke når det gjelder tiltaltes tilregnelighet er ikke like strengt som når det kommer til skyldspørsmålet (Straffeloven 1902:Note 411). Så de sakkyndiges konklusjon legger i stor grad føringer for aktor, siden han som regel vil legge denne til grunn. Aktor vil så godt han kan argumentere med hjelp av bevismateriale og det av vitenskapelig materiale⁹ som kan støtte aktor i de spørsmål saken behandler. Aktor plikter å opplyse om alle sider av saken. Forsvarer har derimot et noe større spillerom enn aktor. Forsvarers rolle er å opprettholde tvil, skape tvil og gjøre det han kan for å få sin klient frikjent eller i minst mulig grad belemret av domstolens reaksjon. Fra mine observasjoner og intervjuer virker det som at forsvarer i langt større grad kan spille på følelser i sin praksis. En ikke så uvanlig praksis ifølge mine dommerinformanter er at forsvarer vil gjennom kritisk utspørring forsøke å stresse vitner og sakkyndige. Ikke at dette går på bekostning av mer solide kilder som kan støtte forsvaret, som rapporter og alternativ (konkurrerende) viten som kan så tvil om de sakkyndiges erklæring.

5.2 Sakens kjerne

Saken handler om Geir, han står tiltalt for flere titalls vinningsforbrytelser. Det har blitt satt av halvannen uke til rettssaken, blant annet på grunn av den lange rekken tiltalepunkter som skal behandles og underbygges av en lang rekke med vitner, spesielt politivitner fra aktors side. Sakens vitneliste var lang og inkluderte fra aktorats hold tretti politivitner, men også en fornærmet. Forsvarets vitneliste var langt kortere – seks vitner – hvorav ett var et familiemedlem av Geir, de andre inkluderte en sosionom, tidligere advokat, tidligere behandlere og en representant fra Den

⁹ Som statistiske data, men også sakkyndiges rapporter og relevante fagbøker som kan støtte de sakkyndiges konklusjoner.

Rettsmedisinske Kommisjon (DRK). Jeg vil også til en viss grad anvende data og observasjoner fra intervjuene og de andre observasjonene til å belyse enkelte funn.

For aktor (Bård) er dette det sentrale i saken: På grunn av tidligere forhold har ikke Geir blitt straffeforfulgt fordi det foreligger tidligere sakkyndighetserklæringer som har konkludert med at Geir var utilregnelig under tidligere straffbare forhold. Påtalemyndigheten har nå tatt ut tiltale på nytt og retten har oppnevnt et nytt par med sakkyndige. Disse har konkludert med at Geir var tilregnelig på handlingstiden(e),¹⁰ aktoratet legger dette til grunn: Geir er tilregnelig og skal straffes. Dette står i kontrast til forsvarers posisjon: De sakkyndige har etter forsvarers (Jonas) oppfatning erklært en åpenbart syk (og dermed utilregnelig) Geir til å være tilregnelig. Så mens Bårds hovedpoeng er å bevise og fjerne tvil om skyld støttet på en erklæring som sier at Geir kan straffes, er Jonas' strategi å fokusere på det han mener er en problematisk rapport og erklæring, snarere enn å så tvil om skyldspørsmålene i rekken med tiltalepunkter.

Denne uenigheten er altså sakens kjerne og er sterkt framtrεδene gjennom saken. Bård bruker en del tid på å støtte de sakkyndiges erklæring, men han bruker også store ressurser på å etablere skyldspørsmålet, hendelsesforløp og opphevelse av tvil. Jonas bruker derimot lite tid på tiltalepunktene som sådan, og sier ved anledning at «det er liten tvil om at [Geir] har gjort flesteparten, om ikke alle disse handlingene». Forsvarers tid går med på å kritisere og så tvil om de sakkyndiges rapport og arbeid, blant annet ved å belyse at Geir ikke var under medikamentell behandling i tidsrommene hvor ugjerningene ble begått, at periodene rundt gjerningene har vært perioder uten eller med kun begrenset medisinsk oppfølging og behandling. Selv om de sakkyndige ikke hadde ansvar eller noe med de avgjørelsene å gjøre, så mener Jonas at det ikke er tatt høyde for dette i vurderingen av Geir. Det Jonas dermed fokuserer mest på er uklarheter, manglende behandling av data og DRKs kritikk av den første rapporten. Denne kritikken omtaler Jonas som «knusende», men ut ifra mine observasjoner er ikke de sakkyndige enige, heller ikke vitnet fra DRK er enig i forsvarers forsøk på å undergrave de sakkyndiges legitimitet.

5.3 Sakens oppbygning og Geirs forklaring

Her er det viktig å påpeke hvordan Geir fremstod under hovedforhandlingene. Geir er en voksen mann og har levd et liv på gaten preget av rus og dårlig tilgang til hygiene-fasiliteter. Foruten å ha vært innom kriminalomsorgen mange ganger tidligere, så har Geir også hatt årelange opphold i psykiatrien. Store deler av livet til Geir har vært tilbragt i fengsel eller på psykiatrisk sykehus. Med

¹⁰ Det kommer aldri tydelig fram om «handlingstiden» gjelder for et tidsrom som spenner over alle tiltalepunkt eller hvert tiltalepunkt for seg.

andre ord har Geir levd lite av sitt liv i frihet. Ut fra det som kommer frem i saken har han bygd få varige relasjoner, men opprettholder kontakt med noen familiemedlemmer. Når Geir snakker tar det tid, han bruker lang tid på å svare på spørsmål og det er ikke alltid jeg får inntrykk av at han svarer på det faktiske spørsmålet. Han viser fortvilelse over å være i situasjonen han er i, men årsaken til denne fortvilelsen er ikke entydig. Han beklager seg over språket i tiltalene, han kjenner seg ikke igjen i forklaringene sier han, men innrømmer gjerningene senere. Samtidig uttrykker han at han «liker ikke bli satt under lupen» og under sin forklaring reiser han seg og «går på stedet» ved et par anledninger uten at han forklarer hvorfor, selv når han blir stilt spørsmål om det.

De to første dagene av rettssaken gikk med til innledende prosedyrer fra både Bård og Jonas, opplesing av tiltalepunkter og Geirs svar på tiltale av disse, samt Geirs forklaring. Denne prosessen var lang, preget av pauser og mye rettslig sjargong. Geir tilstår majoriteten av tiltalene, men disse tilståelsene er preget av usikkerhet og at Geir klager på hukommelsen sin. Hvorvidt dette med hukommelse er motvillighet til å forklare seg eller faktisk hukommelsessvikt blir ikke vurdert åpent under saken og er ikke noe jeg kan ta stilling til. Geir har tidvis vansker med å forklare motivasjonen for handlingene han tilstår.

Allerede under opplesningen av tiltalepunktene blir det diskutert om de sakkyndige skal forklare seg før Geir kommer med sin forklaring. Dette blir ikke imøtekommet av retten, men psykiater (Fredrik) blir likevel bedt om å svare på spørsmål fra forsvarer og aktor før Geir forklarer seg. Jonas ønsker å vite «hva skal vi se etter i bevisførselen?», altså hvilke spørsmål de skal stille til vitner om Geirs atferd. Fredrik svarer at «dette burde være vanlige og konkrete spørsmål», så sett gjennom det psy-vitenskapelig blikk er altså dette nok for det kliniske skjønnet å bedømme den tiltalte. Denne diskusjonen viser at Geirs uttalelser og atferd under rettssaken blir underlagt en del av en diagnostisk prosess hvor målet er å diagnostisere Geir i henhold til hvorvidt han var strafferettslig utilregnelig.

5.3.1 Geir forteller

Når Geir begynner sin forklaring er det mye han «ikke husker», men sier samtidig at han «nok gjorde det, da jeg aldri har blitt mistenkt for noe jeg ikke har gjort». Når dommeren stiller spørsmål til Geir blir det etter hvert for meg vanskelig å ikke legge merke til et nedlatende blikk og en oppgitt tone. Hun har et distansert språk som er preget av formalitet og dannelses, som står sterkt i kontrast til Geirs måte å uttrykke seg på. Når dommer (Lillian) presser på for å få informasjon om motivasjonen Geir hadde for gjerningene svarer Geir til slutt «for å feire [altfor mange] års

innsettelse og innleggelse [ved psykiatrisk sykehus]. Jeg var også syk og dårlig på grunn av stoffmisbruk». Uttalelsen bygger på at Geir har vært i fengsel eller innlagt ved psykiatrisk sykehus i til sammen over tyve år. Med andre ord ønsker Geir å feire friheten sin ved å begå disse lovbruddene. En slags markering mot den normalitetsbedømmende prosess rettssaken er (Mik-Meyer and Villadsen 2007:20–21)?

Geirs atferd under forklaringen (og rettssaken ellers) blir i stor grad fokuset til Jonas, som ønsker å underbygge sin påstand om at de nye sakkyndige tar feil i sin vurdering av Geir som tilregnelig. Samtidig virker både Bård (aktor) og Lillian noe brydd av Geirs atferd. Geirs atferd kan betraktes som å bryte med de forventninger om «normal» atferd som de tilstedeværende har, både rettseksperter og psy-eksperter. De reaksjoner som kommer frem i blick og talemåte kan også forstås som om at Geirs uttalelser ikke taes alvorlig, som om de i liten grad ser på tiltaltes egne uttalelser som relevante for deres kunnskapsarbeid om tilregnelighet og skyld. I lys av dette mener jeg at det er rimelig å legge til grunn at sakens kjerne ikke er de titalls tiltalepunktene Geir står tiltalt for, men heller den profesjonelle uenighet mellom Jonas og de sakkyndiges tilregnelighetsvurdering av Geir.

Jeg merket i mine notater at jeg som vurderende observatør har en tendens til å ikle meg et psyvitenskapelig blick, ved at jeg blir partisk i min vurdering av Geirs atferd og farget av de tilstedeværende: Geir fremstår tidvis for mitt vedkommende «klar i talen». Han prater tydeligere enn det man gjerne skulle forvente sammenlignet med hvordan han tidvis virker sløv, sovende og forvirret. Likevel blir hans assosiasjoner mottatt som «litt rare» i salen, kanskje på grunn av digresjonene, men det er tydelig at det er slik det tolkes av de tilstedeværende. Mine observasjoner er her preget av den konsensus som befinner seg i rettssalen omkring hva «normal» og forventet atferd skal være (Mik-Meyer and Villadsen 2007:21,153). Motivasjonsspørsmålet, altså Lillians ønske om klarhet om hvorfor Geir har begått de «anklagede handlingene», går mye igjen under hans forklaring. Hun er interessert i å få klarhet i dette for hvert tilfelle. Geir holder seg en stund til forklaringen om «feiringen av oppdagelsen av livet mitt». Under en av disse utlegningene begynner han å fortelle om sin ungdom, spesielt om noen venner han fikk som han omtaler som «de gudommelige». Disse «gudommelige» går igjen i resten av saken og både de sakkyndige, Jonas, Bård og Lillian er alle interessert i å få klarhet i hva Geir snakker om. Hans eneste forklaring er at det er disse som «plasserer penger der han trenger det». Når Jonas forsøker å stille spørsmål omkring disse vennene og fantasien til Geir fremstår han etter hvert veldig sliten, og viser stigende forvirring og uklarhet i svarene, som Jonas mener begynner å bli «for utsvevende».

De sakkyndige ser nokså overrasket og skeptiske ut når Geir snakker om disse «gudommelige» hjelperne, og det kommer blant annet fram av de sakkyndiges forklaring at de har vurdert en del av hans uttalelser under observasjonene som «villet og intenderte». Uttalelsene de snakker om dreier seg hovedsaklig om tematikk som universet, planeter og lignende. Etter hvert prater Geir litt mindre om disse «gudommelige», og sier selv at han «bare har vill fantasi» når han «gjør disse brekkene». Dette kan betraktes som en tilpasning til den rettslige (og diagnostiske) prosessen (Mik-Meyer and Villadsen 2007). Han sier likevel at han «ikke kan tro at noen legger igjen så mye penger uten at det er en vennetjeneste for ham».

En ting som kommer nokså tydelig fram under hovedforhandlingene er at Geir ikke ønsker å bli innlagt ved et psykiatrisk sykehus igjen. Han vil heller komme i fengsel. Denne uttalelsen skaper en liten reaksjon i Jonas, men det later ikke til at det endrer hans strategi, som er å få Geir kjent strafferettslig utilregnelig. Geir sier også gjentatte ganger under hovedforhandlingene at han er frisk, at han ikke er syk, men er klar over at mange tror det. Det er da overraskende at forsvarer ignorerer dette ønsket, at han fortsatt mener det er i Geirs interesse å bli kjent utilregnelig. Som en slags overformynder gir Jonas seg selv retten til å kategorisere Geir og bestemme hva som er i Geirs beste interesse. Denne paternalistiske holdningen er ikke overraskende, siden tiltalepunktene ifølge Jonas og Bård ikke kvalifiserer til reaksjon etter straffelovens §39¹¹ og dom til tvunget psykisk helsevern. Med andre ord vil Geir gå fri om han finnes utilregnelig. At Jonas mener dette er bedre enn fengsel er ikke overraskende. Det psykiatriske behandlingstilbudet i fengslene ikke er optimalt. Samtidig vet man etter hva som kommer fram i saken at Geir ikke følger frivillig behandling særlig bra, og tvunget behandling av Geir er som regel kortvarig og med lite langvarige resultat. Dermed er det også et spørsmål om frikjennelse er i Geirs beste interesse om han ikke følger behandling ute, men kan få behandling – om enn aldri så lite optimalt – i fengsel.

5.4 Bekjennelser i pausene

Enkelte dager under hovedforhandlingene bar preg av hyppige pauser. I pausene fikk jeg pratet med de sakkyndige, meddommerne, Bård og Jonas. Jeg fikk også observere dem konversere med hverandre. Denne observasjonen førte til en involvering i saken som kanskje ikke var heldig. Jonas lot til å se en alliert i meg, mens de sakkyndige viste tillit og delte sine meninger om hva som foregikk. Bård inkluderte meg ikke mye, men spurte etter litteratur og ga meg tips om dommer og saker jeg burde lese.

11 En tiltalt som er funnet utilregnelig etter §44 kan dømmes til tvunget psykisk helsevern om «[1]ovbryteren har begått eller forsøkt å begå en alvorlig voldsforbrytelse, seksualforbrytelse, frihetsberøvelse, ildspåsettelse eller en annen alvorlig forbrytelse som krenket andres liv, helse eller frihet, eller kunne utsette disse rettsgodene for fare.» (Straffeloven 1902:§39).

Når dommerne ikke er i rettssalen kommer rollene til Bård og Jonas tydeligere fram. Mens deres roller dikterer atferd og uttalelser når forhandlingene pågår, iklær de seg høfligere og mer imøtekommende roller når retten ikke er satt. De diskuterer saken, problemstillinger og hverandres strategi på en åpen og respektfull måte. Uenigheten er nok fortsatt der, underliggende. Imidlertid noterer jeg meg at konfliktnivået senkes i pausene, for så å tilspisse seg når dommerne kommer tilbake. Rollen som aktor er jo å oppheve enhver rimelig tvil og få den tiltalte straffet, mens forsvarer skal representere og kjempe for sin klient. Begge skal være upåvirket av personlige meninger og overbevisninger i den grad slik lar seg gjøre, noe begge fremstår som under forhandlingene; Jonas er nok mer temperamentsfull og anvender et emosjonelt språk som en del av sin strategi. I pausene kommer dog personlige trekk, meninger og overbevisninger frem. Jeg merker meg denne forskjellen spesielt når Jonas ønsker å ta opp Geirs forklaring på bånd. Lillian ønsker ikke å tillate dette, men Jonas uttrykker sitt ønske kraftfullt og påpeker at domstolen mangler hjemmel i loven til å forby det. I denne saken merkes profesjonsrollen til Bård. Han fremstår nesten delt og usikker i pausene, mens han når saken pågår ikke ønsker opptak og fremstår sikker og i enighet med dommeren. Jonas fremstår langt mer lik i pausene og når saken går, han snakker høyt, bestemt og selvsikkert. Han tillater seg mer kommentarer i pausene, hovedsaklig om de sakkyndige, dommer og politiet. Det er altså en tydelig endring i inntrykkstyring og rolleutforming når dommerne er tilstede, og rammen dette setter legger krav på juristene til å forholde seg til effektiv bruk av tid og de nedsatte normer om hvordan en rettssak pågår. Følelsesmessige utbrudd skal ikke forekomme: Det er kun den «objektive» og «rasjonelle» informasjon og argumentasjon som skal anvendes.

Det virker som om emosjonelt språk er en strategi som målrettet brukes i rettssaker for å stresse vitner og skape tvil omkring vitners eller sakkyndiges uttalelser. Dette er sammenlignbart med Hoschild's modell om emosjonelt arbeid (Appelrouth and Edles 2008:521–524). Denne understreker at emosjoner er direkte tilknyttet handling og kan brukes til å signalisere funksjoner og skape intenderte reaksjoner, noe Hoschild kaller for «emotional management». Arbeidet juristene utfører krever emosjonell inntrykkstyring; de skal ikke la seg styre av følelser, men samtidig er det ingenting i veien for å anvende språk og teknikker for å skape følelsesmessige reaksjoner hos vitner og sakkyndige som forklarer seg, spesielt ikke fra forsvarers hold. Advokatene har i stor grad, langt større enn for eksempel rettspsykiaterne har i sitt virke, anledning til å påvirke vitner, noe mine dommerinformanter også påpekte at var nokså vanlig. Ved å anvende strategisk og kontrollert inntrykks- og følelsestyring kan advokatene forvirre vitner og sakkyndige. Dommerinformant Gunnar sier det slik: «Det er faktisk sånn at ofte er [det] jo den som spør sin oppgave ... å prøve å

forvirre den som skal svare». Til sammenligning har ikke rettspsykiaterne rom for å skape slike reaksjoner eller tvil i den tiltalte de skal observere, naturlig nok, men heller ikke vitner eller de tilstedeværende i rettssalen ellers. De er bundet av en akademisk disiplin advokatene slipper. Ikke at intervjusituasjonen har et fravær av metodologiske sider som kan resultere i både intendert og uintentert manipulasjon, som for eksempel hvordan spørsmål stilles, hvilke spørsmål som stilles og åstedet intervjuet finner sted også videre. Årsaken til at intervjuet og forklaringen finner sted kan ha en effekt på situasjonen og slik påvirke observasjon og utsagn (Silverman 2011:296–298). Slike grunnleggende metodiske problemstillinger burde man kanskje kunne anta at rettspsykiatere er opplært i gjennom grunnutdanning og praksis, slik at det er tatt høyde for dette i det kliniske arbeidet de utfører på vegne av rettsvesenet.

Jeg spør Bård om forsvarers hardkjør er vanlig, spesielt på de sakkyndige. Da himler Bård med øynene og sier «at det er meningsløst og ubrukelig av forsvarer å holde på på denne måten» og at forsvarer må stoppes. Spesielt gjelder dette forsvarers ustoppelig spørsmålsstilling under de sakkyndiges forklaring, hvor de ikke får anledning til å svare ferdig eller får tenkt seg om før de svarer. Når en pause under de sakkyndiges forklaring var over ba han Lillian irettesette forsvarer. Jonas ble da noe mildere i språket, men fortsatte mye i samme form.

Jonas tar meg til side i et par pauser for å prate med meg om oppgaven min og saken jeg observerer. Han spør meg om jeg har erfaring fra psykiatrien, noe jeg har som assistent. Hvor på han stiller meg spørsmål om hva jeg mener om saken og Geirs psykiske tilstand. Underforstått, han spør om jeg mener Geir er utilregnelig eller ikke. Det virker på meg som om han forsøker på et vis å finne en alliert i meg, han prater i hvert fall villig til meg om saken, de sakkyndige og den problemstillingen rettspsykiatri er og står overfor i dag. Samtidig involverer han meg i saken ved å ta meg til side for prate med meg i pausene, men spesielt en hendelse mot slutten av saken viser til hans involvering av meg: Når han skal starte sin avsluttende prosedyre deler han ut en disposisjon til dommerne og Bård, og meg. Han anerkjenner min tilstedeværelse på en måte ingen andre har gjort i løpet av forhandlingene. I en utveksling med Fredrik får jeg definitivt inntrykk av at han er misfornøyd med forsvarers atferd. Fredrik følte seg nok delvis som et offer for personangrep og at Jonas nok kunne vært flinkere til å faktisk ta tak i den usikkerheten som var omkring rapporten, i stedet for å kjøre en konfliktsøkende retorikk. Her vedgår på et vis Fredrik usikkerheten rundt konklusjonen og de kritiske merknadene fra DRK, og gir meg innsyn og involverer meg i hva Fredrik ville gjort om han var forsvarer, en nokså åpen og tillitsdeklarerende handling.

Jonas sine uttalelser inkluderer sterk kritikk av de sakkyndige. Han bruker blant annet ord som

«amatørmessig» om deres arbeid. Det virker på meg ganske klart at Jonas er overbevist om Geirs utilregnelighet, uavhengig av den nye rapporten og Geirs egne uttalelser om hvordan han har det og hva han ønsker.

Jeg prater med begge de sakkyndige i pausene. Psykologspesialisten (Trine) er nok ikke så erfaren i rettssalen som Fredrik, noe som spesielt kommer frem under forklaringene deres. Hun lar seg lettere stresse av forsvarers utspørring, ikke at dette er spesielt overraskende med tanke på hvor hardt forsvarer går ut mot dem, og kanskje spesielt henne. I samtale med Trine fremstår hun noe kritisk til forsvarer, men også for situasjonen i sin helhet: Partene og spesielt forsvarers ønske om klare, presise og konkrete svar på spørsmål som i sin natur vil være, etter hennes oppfatning, preget av usikkerhet og vurderinger som ikke kan tallfestes eller måles objektivt. Her skinner den usikkerhet Beck mener eksisterer i og utenfor vitenskapene gjennom, men samtidig er den underliggende makten til psy-disiplinene tilstede. Fredrik har mer erfaring, men uttrykker også misnøye med situasjonen, jeg får inntrykk av at det ikke pleier å være såpass betent som dette. Fredrik har en evne til å uttale seg noe mer sikkert og konkret – som også intervjuene med enkelte dommere antyder – og håndterer Jonas greit, men også Fredrik blir nokså stresset av forsvarer.

De sakkyndiges rapport ble gjenstand for mye diskusjon og debatt både i pausene og gjennom saken både fordi Jonas var sterkt uenig i dens konklusjon og fordi DRK hadde kommentert og krevd en tilleggserklæring. Det at DRK hadde kommentert og krevd en tilleggserklæring anvendte Jonas som et grunnlag for å kritisere og gjøre utspørringen av de sakkyndige nøye og detaljfokusert.

5.5 De sakkyndiges rapport

Til grunn for de sakkyndiges forklaring er en rettspsykiatrisk erklæring levert til domstolen før saken starter. Den rettspsykiatriske erklæringen er en nokså lang rapport, og den vier mye plass til de tidligere rapportene om Geir. Fredrik og Trine går gjennom disse rapportene og drar fram det de mener er viktig for sitt eget arbeid. I tillegg ser de på epikriser og utvalgte avhør og samtaler politiet har hatt med Geir. Denne gjennomgangen utgjør over halvparten av rapporten. Den neste delen av rapporten utgjør en redegjørelse av Geirs liv. Så følger arbeidet og møtene de sakkyndige hadde med Geir. Disse er i stor grad beskrivende av Geirs atferd under samtale, hvordan han svarer, gestikulerer og beveger seg. Detaljer som kroppslukt, tilstanden av klærne hans og blikkontakt føres sirlig ned, dette omtaler Rose som risikofaktorer som relativt nylig har tredd inn i psy-disiplinene som sentrale diagnostiske elementer (1998a:185). Det noteres også at Geir heller vil prate om andre tema enn årsaken til at de sakkyndige er der. Disse er åpenbare diagnostiske (risiko)observasjoner,

blir også tydelig at disse observasjonene danner et grunnlag for inntrykket Geir gir og hvordan de derfor må(?) tolke hans atferd og liv.

Beskrivelsene av atferden til Geir i rapporten er ofte i korte setninger, ordvalg er tilsynelatende nøytrale, men setningene kan også leses dømmende:

«Han er avvisende til samtale, kommer i det hele tatt ikke med noen meningsfull kommunikasjon. Han fremstår aggressiv og urolig ... Etter omlag ti minutter finner jeg det hensiktsløst å forsøke å få i gang en samtale og avslutter besøket».

Språket her er spesifikt og beskrivende, men spekulerer lite i og gir lite rom for tolkning om hvorfor Geir fremtrer på denne måten. Tidsrommet anvendt for å forsøke å få Geir i samtale er også begrenset. I alt over seks møter med Geir er det kun redegjort for ca 100 minutter samtale, altså 1 time og 40 minutter, og bare 55 minutter om man ser bort fra møtet i sammenheng med tilleggserklæringen. Tidsbruken i de tre resterende møtene beskrives slik: «Observasjonen avsluttes etter kort tid» eller «møtet avsluttes etter kort tid».

Rapporten fra det siste møtet av den opprinnelige observasjonsrekken spesifiserer ikke noe om hvor lang eller kort tid i det hele tatt. Språket legger for meg klare faglige føringer på hvordan han skal forstås, selv om det ikke er det mest tekniske og diagnostiske språket. Det levner likevel liten tvil om hvordan observatøren velger å se Geir og hvordan observatøren vil at leseren av rapporten skal forstå ham. Dette kommer frem her: «Han fremstår betydelig desorganisert. Han assosierer fritt og stemningsleiet er raskt skiftende uten synlig årsak». Selv om «desorganisert» kanskje kan forstås uten store problemer, så er det mer problematisk med begrepsbruken «assosierer fritt» og spesielt «stemningsleiet er raskt skiftende uten synlig årsak». Fri assosiasjon og «uten synlig årsak» kan kanskje tolkes som en person som assosierer på en måte observatøren ikke forstår. Her kommer det kliniske skjønnet frem nokså tydelig. I rapporten verken utdypes eller vurderes mulige alternative årsaker til denne atferden, den legges bare til grunn med den funksjon å fremstille Geir i et spesifikt diagnostisk lys. Psy-disiplinenes vitensproduksjon har gitt dem muligheten til dette, språket og kunnskapen de besitter forteller dem altså at disse kriteriene er konstituerende for hvordan man skal forstå Geir (Rose 1996, 1998a).

Språket er nokså teknisk og sveiper i generelle trekk over symptomtyper ved schizofrene lidelser. En del plass brukes til å fremheve komplikasjonene ved at Geir i tillegg til å ha en schizofren lidelse også har en rusavhengighet. Det er også viet plass til å distingvere mellom det å lide av en psykoselidelse og det å være psykotisk. Kort oppsummert sier de at selv om man har en psykoselidelse, som for eksempel en schizofrenilidelse, så er man ikke til enhver tid psykotisk. Med

andre ord understreker de at det ikke er en automatikk i forholdet mellom diagnose og tilstand, og dermed utilregnelighet. Språket er jevnt over faglig tungt, med mange interne begreper spesifikt til psykologifeltet.

Erklæringen fikk i første omgang merknader fra DRK som sier at «de sakkyndige anvender de rettspsykiatriske begrepene strengere enn det som er vanlig innen norsk rettspsykiatrisk praksis», med referanse til de tidligere observasjonen av Geir som har resultert i at han ble funnet utilregnelig ved to av tre anledninger. DRK bemerker også at tidsspennet for «handlingstiden» til de flere titalls tiltalepunktene strekker seg over er ca et år, som DRK da mener burde skape tvil om Geirs «psykiske tilstand på ulike tidspunkt handlingstiden omhandler».

Tilleggserklæringer inneholder svar på de fleste av merknadene og argumenterer så for hvorfor konklusjonen består, selv etter nye samtaler med Geir. De svarer dog *ikke* spesielt utdypende på merknaden om tidsspennet handlingstiden strekker seg over, noe som heller ikke kom opp under hovedforhandlingene. Man kan da spørre seg om alle tiltalepunkt og hendelser gjelder som én «handlingstid», og dermed at det er nok at Geir vurderes å ha vært tilregnelig på ett eller et viss antall av disse tidspunktene til å bli funnet tilregnelig for hele tidsrommet og alle handlingene. Eventuelt om det gjøres en «helhetlig» vurdering som så kan få drastiske konsekvenser for Geir. Her oppstår det et risikomoment både fra rettslig og psykiatrisk hold for hvilke definisjoner som gjelder og hvor mye tillit kan man ha til disse, spesielt når de ikke er uttalt (Mik-Meyer and Villadsen 2007).

Noe annet tilleggserklæringen tilfører er informasjon om forskjellige symptomtyper og andre psykologiske termer. Dette gjøres med et faglig preget språk. Det skal nok fungere som en begrepsforklaring for retten og partene slik at distinksjonen mellom forskjellige diagnoser og schizofreniformer skal lettere bli forstått. Som det vil komme frem senere så ble det brukt mye tid av spesielt forsvarer på denne begrepsforklaringen i hans utspørring av de sakkyndige og den avsluttende prosedyren.

5.6 Juristene anvender rapportene

Forsvarer starter med en gjennomgang av rapportene før utspørringen av de sakkyndige skal starte. Jonas leser opp fra sakkyndigrapport fra ti år tilbake. Poeng han drar fram inkluderer sammenheng mellom narkotika og tyveri, og beskrivelser av Geirs atferd som han mener er samstemt med Geirs atferd under rettssaken. Jonas går så langt i å understreke Geirs manglende ferdigheter, dårlige avgjørelser og vurderinger når det kommer til de innbrudd og innbruddsforsøk Geir har begått at

han omtaler Geirs forsøk som «amatørmessige». Han fortsetter med å liste opp personlighetstrekk ved Geir, som kan være symptomatisk med schizofreni: tilbaketrukkethet, introvert, asosial og lignende. Her fremkommer Jonas' erfaring med psy-disiplinenes begrepsapparat, som han anvender i et forsøk på å endre rettens forståelse av Geir. Han går så videre og understreker at rus ofte er tilknyttet schizofreni – kunnskap produsert av psy-disiplinene. Mentaliteten til risikosamfunnet som Beck snakker om dukker opp her: Forsvarer er tvunget til å anvende den viten som psy-disiplinene har produsert. Han anvender psy-disiplinenes viten til å så tvil om representantene for ekspertene (profesjonene), en dobbelthet basert på (en tvunget) tillit til disiplinen og tvil til de tilstedeværende ekspertenes arbeid. Jonas er selv åpen på at det her er vanskelig – han bruker ordet «umulig» – å bevise hva som er den faktiske eller indirekte årsaken. Siden Geir har hatt befatning med amfetaminmisbruk, som kan føre til paranoide symptomer, er det for eksempel vanskelig å si om det oppstod som et resultat av misbruket, eller om misbruket oppstod som et resultat av selvmedisinering for å lindre symptomer. Om symptomer og en eventuelt psykotisk tilstand skulle oppstå som resultat av rusmisbruk så vil det så og si alltid komme inn under straffeloven §45, denne sier følgende: «Bevisstløshet som er en følge av selvforskyldt rus (fremkalt ved alkohol eller andre midler), utelukker ikke straff» (Straffeloven 1902). I praksis inkluderer dette rusutløste psykoser.

Etter hvert går Jonas' innlegg over i et nokså diagnostisk språk omkring Geirs tilstand under observasjonene. Dette kommer spesielt fram senere når han begynner å stille spørsmål til de sakkyndige om vurderinger de har gjort.

Aktoratet drar frem noen kortere, men nokså fortellende sider ved rapporten som gir et tydeligere bilde av situasjonen til Geir. Dette inkluderer Geirs fornektelse av å ha en sinnslidelse, hans bosituasjon og rusmisbruk. Bård anvender i mindre grad psy-disiplinenes språkdrakt, men kunnskapen ligger i grunn når Bård viser større tiltro og tillit til Geirs uttalelser om sin situasjon og benektelse av sykdom, snarere enn å betvile det. Dette kan vise til det Rose omtaler når han snakker om hvordan psy-disiplinenes viten konstituerer vår forståelse av årsaker til, men her spesielt autonomien individet besitter for å finne løsningene på, de helseproblemer og den risiko individet står overfor (1998b; Madsen 2010). Det foreligger fire rapporter over flere tiår, to konkluderer med at Geir har vært utilregnelig og er å anse som syk, som praktisk talt har definert Geir som vedvarende utilregnelig av politiet inntil denne nye rapporten. De to andre konkluderer med at Geir har vært tilregnelig på handlingstiden. Når alt kommer til alt er ikke dette egentlig så problematisk siden loven om strafferettslig utilregnelighet presiserer at den tiltalte kun kan bli kjent utilregnelig om han var psykotisk på *den konkrete handlingstiden* (Straffeloven 1902:§44).¹²

12 Med andre ord er det ikke, eller skal det ikke, være en automatikk mellom diagnose, sykdom og domstolens reaksjon.

Gjennomgangen av rapportene iløpet av rettssaken er veldig nøye, naturlig nok med tanke på uenigheten. Jonas (forsvarer) ser ut til å abonnere på en forståelse av sammenheng mellom diagnose og utilregnelighet som nokså automatisk. Dette er nok ikke så rart da rettspsykiatrisk sakkyndige er ansett å ha stor påvirkningskraft i slike saker og domstolene ofte følger deres anbefalinger. Jonas bruker blant annet rettspsykiatrisk litteratur til å støtte seg på. Likevel, poenget når han påpeker at «straffeforfølgelse kan påvirke og forverre personlig psykose» er at dette ikke er entydig, «men [at det er] rimelig å anta at fengsling *ikke* er et gode». Dette fremkommer av en rapport Jonas leser fra. Jonas konkluderer med hjelp av den rapporten at Geir har et lavt funksjonsnivå og mener at straffeforfølgelse er ugunstig for han. Jonas gjør her et forsøk på å undergrave de sakkyndiges arbeid ved å betvile dem med deres egen faglitteratur i hende samt konkurrerende viten.

Bård (aktor) tar så for seg en del av de innhentede opplysningene om Geir som kommer fram i rapportene: Geirs atferd har vært slik at når han har vært innlagt har han måttet ha kontinuerlig tilsyn i avdelingen, i tillegg har han vært negativ til behandling. For eksempel misliker han spesielt medisiner, og det kommer fram fra rapporten at Geir foretrekker rusmidler framfor medisiner, her nevnes nok en gang risikofaktorer som Rose (1998a:185) snakker om som en del av endringen av den diagnostiske prosess til å bli en risikovurdering. Siden Geirs bruk av rusmidler kan framprovosere de symptomer som tidligere rapporter og forsvarer mener er sykdomstegn – på en schizofreniform – er det problematisk å skille mellom hva som er forårsaket av sykdommen og hva som er forårsaket av rusmidlene. Det blir referert til at Geir under tidligere «optimale behandlingsforhold» har vist en reduksjon i symptomer og da ikke handlet kriminelt. Med andre ord gjøres det en kobling mellom sykdom og kriminalitet. Bård legger mindre vekt på at Geir forut for de «anklagede handlingene» ble utskrevet fra psykiatrisk behandling og ikke hadde «optimal» behandling. Med andre ord var han ikke frisk, noe som også kommer fra i kritikken fra DRK. Forsvarer tar dette opp, men verken Bård eller Lillian vil diskutere dette som viktig.

5.7 De sakkyndiges forklaringer

Nest siste dag av hovedforhandlingene var satt av til de sakkyndiges forklaring. Hele dagen kan kort oppsummeres som komplisert og konfliktfylt. Jeg møter Fredrik utenfor rettssalen når jeg ankommer, vi har over den siste uken pratet en del så det er vennlig tone og vi hilser. Jeg spør om han er nervøs før han skal forklare seg. Han vedgår det, «men det er vanlig» når man skal foran domstolen og bli utspurt av både forsvarer, aktor og dommer. Han er mest nervøs for å gi et godt nok balansert inntrykk, og forklare seg forståelig nok slik at det han ønsker å formidle blir best mulig forstått. Han er «litt redd for å bli frakjent faglig ære». Han sier også «det er viktig for meg å

være ærlig og besvare godt nok vedgående gyldige poeng og kritikk». I pausen før de skal forklare seg prater jeg litt med Trine. Hun vedgår at hun er litt nervøs, men sier «det skal bli godt å gjøre det nå». Vi prater litt, men jeg merker at hun virker mer interessert i å forberede seg til utspørringen enn å prate med meg, kanskje spesielt nervøs for forsvarers kommende utspørring.

Trine (psykologspesialist) avgir forsikring på «ære og samvittighet» før forklaringen til de sakkyndige starter. Fredrik (psykiater) gjorde dette allerede første dagen. Det første de sakkyndige gjør er å gå gjennom rapportens oppbygning og redegjøre for arbeidsprosessen, inkludert innlevering av en tilleggserklæring. Fredrik leser fra rapportens journalutdrag fra perioden tiltalepunktene gjelder. Geir beskrives som fri fra psykosesymptomer, til tross for at det beskrives såkalte «negative» symptomer¹³ etter forsvarers mening, dermed vurderes ikke Geir psykotisk. Han beskrives som «samarbeidsvillig», men motvillig til medikamentell behandling. Han omtales også som «varierende» og «uklar», men ikke psykotisk.

De sakkyndige forklarer seg i utgangspunktet hver for seg, men Fredrik og Trine bytter på å forklare og lese fra rapporten, de utfyller også hverandres uttalelser iløpet av forklaringene. Jeg fremstiller derfor forklaringene til de sakkyndige samlet.

5.7.1 Psykiateren og Psykologspesialisten

Trine starter med oppnevning og mottak av mandatet, den første samtalen og innsamling av helseopplysninger om Geir, mens Fredrik har ansvaret for å redegjøre for og gå gjennom rapportens oppbygning. Trine oppsummerer kort arbeidet: De hadde samtaler sammen og hver for seg, de skrev rapporten og leverte den til DRK. Innledningen av Fredriks forklaring er preget av et formelt språk, en del låneord fra rettsvitenskapen som «påklagede handlinger» og «handlingstiden», samt en del forfining av hverdagsbegreper kommer frem, som for eksempel «telefonisk kontakt» og «vagabonderende liv». Deretter kom kommentarene fra DRK og utformingen av en tilleggserklæring ble igangsatt og levert noen måneder senere.

DRKs kritikk gjaldt hovedsaklig de sakkyndiges strenge bruk av de rettspsykiatriske begrepene. Det kommer fram at DRK mener de negative symptomene kan være sterke nok til å innfri kravene til straffelovens §44 eller eventuelt §56c.¹⁴ Trines besvarelse på denne kritikken kommer i form av en

13 «Negative symptomer» er en gruppe symptomer ved psykosedioser, for eksempel schizofreni, som viser til sosial tilbaketrekning, nedsatt følelsesmessig reaksjonsevne, lite ansiktsmimikk, passivitet og apati (Malt 2009).

14 «Retten kan sette ned straffen under det lavmål som er bestemt for handlingen, og til en mildere straffart: ... c. når lovbrøtteren på handlingstiden hadde en alvorlig psykisk lidelse med en betydelig svekket evne til realistisk vurdering av sitt forhold til omverdenen, men ikke var psykotisk jf. § 44, eller var lettere psykisk utviklingshemmet eller handlet under en sterk bevisshetsforstyrrelse som ikke var en følge av selvforskyldt rus.» (Straffeloven 1902:§ 56).

ikke så klargjørende uttalelse: «Uttalte depresjonstilstander kan også bli psykotiske». Dette kan betraktes å indikerer at å være psykotisk ikke krever en psykosediagnose som schizofreni, men samtidig sier det lite om hvorfor de sakkyndige ikke definerer Geirs psykosesymptomer som indikative på en psykotisk tilstand når de snakket med ham. Begrunnelsen til det kliniske skjønnets vurderinger deles ikke.

Fredriks redegjørelse refererer tidlig til en NOU fra 1990-tallet vedrørende retningslinjer til sakkyndige om hva som må til for å kunne konkludere med utilregnelighet. Fredrik sier: «Det skal kun konkluderes med utilregnelighet med klare holdepunkt», men hva «klare holdepunkt» betyr forblir udefinert, og opp til det kliniske psy-disiplinære arbeidet. Ut ifra dette og det arbeidet de har gjort sier Fredrik at de sakkyndige fortsatt er enige og ikke vil revurdere konklusjonen etter hovedforhandlingene. Likevel vedgår Fredrik at det av ny informasjon som har kommet fram – et utvalg med brev Geir har sendt forsvareren sin – kan «om de legges til grunn for handlingstiden, fylle kriteriene for §44 og at Geir bør [da] (re)vurderes». Her er Fredrik fort ute med å redegjøre for at Geir har vist at han er klar over at handlingene er ulovlige og har konsekvenser under hovedforhandlingen og i samtaler med de sakkyndige. Dette kan betraktes som en refereranse til 1990-NOUen og forarbeidet til §44 som sier «realistisk vurdering av sitt forhold til omverdenen» (Justis- og Beredskapsdepartementet 1990:50). Det vies stor plass til Geirs motvillighet til medikamentell behandling. Dette er noe som går igjen sammen med at Geir ble beskrevet av både den lange rekken med politivitner og Bård (aktor) som «rasjonell» og «samarbeidsvillig». Hva forholdet mellom «rasjonell» og «samarbeidsvillig» er og disse begrepene – spesielt «rasjonell» – diskuteres eller defineres ikke. Dette antyder både Rose (1998a) sin omtale av risiko som sentralt i psy-vitenskapens kliniske arbeid, og Mik-Meyer og Villadsens (2007:20–22) fremstilling av rettens normalitetsbedømmende funksjon.

Trine utbroderer en del om et annet tema, nemlig Jonas' (forsvarers) kritiske diskusjon om erklæringens gyldighet og spørsmålet om Geirs «funksjonssvikt» og det at de «setter rus utenfor» vurderingen. Her påpeker Trine følgende dobbelthet og problemstilling: «Funksjonssvikt er viktig med tanke på psykose, men psykotiske symptomer er imperative for kvalifisering til §44, så psykotiske symptomer som skaper funksjonssvikt er en psykotisk tilstand. Funksjonssvikt vil derimot ikke fremkalle psykotiske symptomer og kvalifiserer ikke til §44». Med andre ord forstår jeg det slik at Trine her tar til ordet for at Geirs funksjonsnivå ikke er knyttet til hans psykosediagnose, men heller kanskje hans rusdiagnose. Fredrik supplerer med og understreker at «grad av funksjonssvikt som er stor nok vil bli gjeldende uavhengig av årsak», men Jonas godtar i liten grad deres redegjørelse. Han sikter ofte til Geirs atferd i retten og hans uttalelser, som Jonas

mener viser til «funksjonsevne» og «kognitiv» svikt. Her oppstår det en definisjonskamp mellom jurist og sakkyndig, hvor juristen forsøker frarøve eller ta tilbake herredømme over prosessen, ved hjelp av den samme kunnskap de sakkyndiges profesjon produserer. Han har ikke noe annet alternativ, da det juridiske ikke forholder seg til slik atferdsdiagnostikk som psy-disiplinene, og forståelsen av Geir er betinget på denne ekspertkunnskapen. På et nivå viser dette det Beck (1992) påstår; at kunnskapen som produserer risiko også (må) anvendes til å minimere risiko, men samtidig, på et annet nivå, det Rose (1996:3) sier om psy-disiplinenes kunnskap om (og definisjon) av hva det vil si å være menneske. Ansvaret om minimering av risiko på vegne av samfunnsvernet som retten utfører, krever i denne sammenhengen også innspill og hjelp fra psy-disiplinene (Rose 1996:4).

Når Jonas tar opp «kognitiv svikt» og tilsynelatende likestiller dette med funksjonssvikt reagerer Trine, og diskusjonen dreier i en retning hvor Trine må forsøke å forklare at disse ikke er synonymer. Jonas stiller seg tilsynelatende uforstående til dette og ber om en redegjørelse for forskjellen. Trine forsøker å gjøre dette under mange avbrytelser og nye spørsmål fra Jonas. Det fremstår som en maktkamp hvor Trine forsøker anvende sin tolkningsmakt (Littig 2009:107–109; Mik-Meyer and Villadsen 2007:157) eller ekspertkunnskap for å legge et grunnlag for begrepsforståelse. Jonas derimot drar på hverdagslig kunnskap blandet med psy-disiplinene og forsøker å avvise psy-ekspertens egne konklusjoner.

Idealet knyttet til de sakkyndiges rolle og definisjonsmakt blir gjenstand for diskusjon under deres forklaring. De sakkyndige tar dette opp selv. Trine uttaler seg veldig lite bastant og påpeker at hun kun kan uttale seg på det grunnlaget de har, som dermed resulterer i at hun ofte ikke svarer adekvat nok for Jonas. Hun sier, som Fredrik også gjentar flere ganger under sin forklaring, at «det er problematisk å konkludere med utilregnelighet uten observerte, faste og gode holdepunkt». Hva derimot «gode holdepunkt» innebærer forblir udefinert. Det er også rom for og redegjort for tvil forteller hun, antakeligvis det eneste punktet hvor de sakkyndige og forsvarer uttrykker noen form for enighet. Denne redegjørelse av tvil, som kan sees som refleksivitet omkring egen vitenskap (Beck 1992), fremstår veldig viktig for de sakkyndige, men er også en årsak til konflikten med juristenes søken etter målbare og objektive, enkle svar. Det fremstår som ulike vitenskapelige og profesjonelle idealer, hvor psy-disiplinene følger et vitenskapelig ideal og er mer åpen om usikkerheten i empiriske data, mens juristene bygger på et mer lukket og objektivt ideal (Christie 1971:360–361). Rettsvitenskapen fremstår lukke og bakover skuende, som lagdommer Robert viste i kapittel 4, kan man nesten se en automatikk i lovens virkning, så lenge de foreliggende bevis vurderes som «objektive faktum», trer lovens virkning i kraft. Psy-vitenskapene er derimot mer

åpne fordi det ikke er, slik det fremstår i de sakkyndiges forklaring, slike «lovmessigheter» i psyvitenskapene, samtidig er de mer fremover skuende (Aubert 1958).

Det neste punktet Jonas rettet mye tid og oppmerksomhet mot var medisinerer av Geir. Trine vedgår at det er usikkerhet rundt Geirs medisinerer under store deler av perioden de «påklagede handlingene» fant sted, men er ikke villig til å svare Jonas entydig på hvor lang tid etter endt medisinerer «gjennombrudd» av psykotiske symptomer vil oppstå. «[Det] kan være dager, uker eller måneder, det vil variere fra person til person» sier Trine. Hun forklarer også at Geirs tidvise «gode form» og mangel på symptomer kan være på grunn av medisinerer, men også at ordnede former, rutiner, faste måltider og døgnrytme kan bidra til å dempe symptomer. Fredrik fremstår ikke uenig, men understreker at medikamentell behandling må til for å dempe symptomer og at han ikke kan se at Geir har hatt «gjennombrudd» av psykotiske symptomer i tiltaleperioden. Fredrik legger vekt på at «det bør være markant forverring» om det skal aksepteres som klare tegn til symptomer på psykose på grunn av schizofrenilidelsen og ikke «bare» rusavhengighet og -bruk. Hva «markant forverring» innebærer ser nok en gang ut til å være basert på klinisk skjønn og en ekspertvurdering.

Bård (aktor) spør Trine hvordan Geir framstod under samtale, hun oppsummerer kort «Geir glir over og mellom samtaletemaer. Har lite blikkontakt og uttrykker misnøye med sosial kontakt». Hun forteller også:

«Geir forklarer at han ikke har kontakt med helsevesenet, at han ikke tar medisiner, at han aldri har tatt heroin også forteller han plutselig om smerter i tommelen på grunn av et skudd med heroin eller morfin. Det er svevende temaer i samtale, de virker intendert og lite konsistent med resten av fremtreden ... Han har et undersøkende blikk når han snakker. Jeg vurderte han ikke psykotisk i møte, men mulig at det var begynnelsen på et gjennombrudd».

Trine konstruerer et bilde av Geir som en som strategisk styrer sin selvpresentasjon, ved å se etter reaksjoner i de sakkyndige når han prater. Dette kan de sakkyndige altså forstå enten som patologisk eller simulerende. Denne tolkningen har altså store konsekvenser for beslutningen til de sakkyndige. Geir er ifølge Trine bevisst sin rolle i situasjonen. Trine sier ikke dette eksplisitt, men det «undersøkende blikket» og vekten dette tillegges kan forstås som en observasjon omkring hvordan Geir vurderte de sakkyndige under samtale. Hun sier også at siden Geir «ikke klarer gi en samlet forklaring er [det] et tegn på at han er en mentalt svekket mann», men samtidig er hun ikke sikker på om disse «gudommelige» vennene han tar opp under rettssaken er psykotiske symptomer eller «falske kreasjoner». Med andre ord er hennes kliniske og profesjonelle skjønn det som blir avgjørende for hvordan Geirs uttalelser forstås innenfor rapportens rammer, med den konsekvens å prege rettssakens rammer. Det kan skyldes forsvarers fokus, men det er tydelig at Geir forsvinner i

konflikten, han blir mer en rekvisitt i dramaet som utspiller seg i møtet mellom to eksperter. Samtidig er det en intern konflikt om profesjonsidealet til psy-eksperterne: Som klinikere har de som oppgave å være kurative og preventive; de skal både gjøre frisk og forhindre skade, men mandatet fra retten og funksjonen av deres arbeid er preventivt fokusert.

Når det kommer til Geirs forklaring og de «gudommelige» er Fredrik mer kritisk enn Trine, han sier «det er påfallende at det ikke har oppstått tidligere». Geirs uttalelser og atferd er i dette tilfellet altså kun interessante hvis de forekom på de tidspunkt de sakkyndige har satt av til observasjon, hvor deres kliniske skjønn og vurderinger foregår uten tilskuere. Fredrik er nokså lite villig til å si noe særlig om DRKs uttalelser, men sier at DRK «ikke ga noen veiledning eller premisser for hva de mente med 'for streng' bruk». Dette kan representere den individualiserende konsekvens både Beck og Rose snakker om når det kommer til psy-disiplinens effekt har på samfunnets forståelse av og kunnskap om risikoskjebner (Beck 1992:100, 119; Rose 1998b). Samtidig viser det til forskjellige profesjonsidealer omkring det ansvar og de avgjørelser som psy-profesjonene må stå til ansvar for. For psy-eksperterne vil det alltid måtte være rom for feil på grunn av manglende empiri, det er dette som gjør redegjørelse for tvilen så viktig fordi det ikke er klare lovmessigheter i vurderingsarbeidet. For de rettsvitenskapelige eksperter derimot er det i mindre grad rom for usikkerhet, den skal i så fall avgjøres fordi de forholder seg til klare lover og nokså klar rettspraksis som er førende for lovenes virkning (Christie 1971:362).

Når Jonas får stille flere spørsmål til Trine bruker han mye tid på å kritisere og fremme et ønske om mer klarhet omkring de sakkyndiges vurderinger. Han ønsker for eksempel «å få klarhet i hvorfor de sakkyndige ikke har testet de kognitive evnene til Geir». Jonas uttaler at det finnes «internasjonale tester som kan «fjerne» det subjektive aspektet ved «den høyst unøyaktige og synsete» vitenskapen [retts]psykiatri er». Denne uttalelsen skaper noen reaksjoner hos de sakkyndige. Både mine informanter og de sakkyndige i saken hevder at psy-disiplinene har ikke den samme muligheten til tydelighet og klarhet, i hvert fall ikke med en slik enkelhet som Jonas antyder. Dette kan antyde dobbeltheten omkring kunnskapen de produserer og anvender, opp mot den usikkerhet (risiko) som ligger i den. Jonas lar dem dog ikke svare, han går fort videre med å bruke Geirs IQ og «skoleprestasjon» om hverandre som begreper. Dette gjør det vanskelig å forstå hva han mener om Geirs evner. På den ene siden mener Jonas at Geir har svekkede evner, men på den andre siden sier han at Geir har sterke evner over «normalen». Forsvarers hardkjør av de sakkyndige repeterer en del av DRKs kritikk, men ender opp som et angrep på de sakkyndiges evner; han omtaler for eksempel de sakkyndiges mangel på fort besvarelse som «lang latens», et låneord fra de sakkyndiges rapport om Geir. Lillian griper inn etter hvert, men det tar tid og Jonas

demper seg lite. Forsvarers krav om «ja»- og «nei»-besvarelser på kompliserte spørsmål er noe de sakkyndige motsetter seg.

Om «negative symptomer» forklarer Fredrik at disse er mer vedvarende og «mye vanskeligere å behandle», de vil også variere i «grad og intensitet», men alltid være tilstede og mer stabile enn positive symptomer. Han mener også at beskrivelsene av Geir og vurderingen av ham under observasjonene viser at symptomene «ikke er sterke nok til å kvalifisere til §44». Fredrik viser til viten produsert om Geir, men også den viten hans disiplin har produsert, vitenskapskapsisen til forsvarer blir fremtredende.

Bård spør i denne anledning om man burde kunne «påvise både negative og positive symptomer» for å kunne påvise psykotisk tilstand. På dette svarer Fredrik bekreftende, men ikke entydig. Det fremstår ikke som usikkerhet, men som uvillighet til å si noe bastant om et vanskelig tema. Dette er gjennomgående under forhandlingene, og Jonas virker som om han gjør det han kan for å undergrave de sakkyndiges arbeid i lys av dette. Han omtaler dem negativt, bruker deres egne begreper om dem, krever objektive mål på atferd og evner. I tillegg forlanger han «ja»- og «nei»-svar på spørsmål omkring deres vurderinger av Geirs atferd samt grunnleggende vitenskapelige utfordringer når det kommer til vurderinger av menneskers atferd, tilregnelighet, symptomer og behandling. Denne ulikheten i ekspertenes profesjonsidealer utgjør på et vis rammen for konflikten.

Et av forsvarers siste spørsmål til de sakkyndige gjelder «handlingstiden» til de «påklagede handlinger». Jonas mener at de sakkyndige ikke baserer sine vurderinger på «handlingstiden», men snarere et års tid senere. Lillian (dommer) bryter inn og forsøker få oppklart dette. Fredrik svarer at de har bygget sine vurderinger på samtalene, men «har også bygget på journaler fra handlingstiden», altså det av helse- og sosialdokumentasjon som eksisterer om Geir fra tidsrommet til de «påklagede handlingene». Til dette sier Jonas at de sakkyndige «da ikke har behandlet de negative symptomene som kommer fram i journalene godt nok», her gir Trine litt etter og vedgår at «vi har kanskje vært for 'implisitt' eller 'autistisk' i skrivingen vår, vi hadde hele tiden de negative symptomene i bakhodet». Heretter blir Trines forklaring og besvarelse av forsvarers spørsmål kortere, men forsøksvis oppklarende. Språket blir etter hvert mer preget av fagsjargong når det blir spørsmål om diagnosetyper, symptomtyper, varighet og om tilstanden er kronisk. Trine oppleves litt nedbrutt av forsvarers hardkjør og kan tilsynelatende se ut til å «gi etter» når hun vedgår at det er to ting som kom fram under hovedforhandlingene som kan være viktig for en eventuell revurdering av Geirs tilregnelighet: Brevene han sendte til forsvarer, og disse «gudommelige». Hun er dog fort ute med å understreke nødvendigheten av konsistens omkring disse faktorene for at det skal spille noen

rolle. Dette kan forstås som en vedgåelse av den usikkerhet som preger deres arbeid og språk.

Jonas fortsetter med å betvile de sakkyndiges konklusjon siden de ikke møtte Geir på «handlingstiden» og dermed ikke kan være i stand til å vurdere hans atferd godt nok til å vurdere tilregneligheten hans. Fredrik svarer på dette at «det er ikke noe vi kan, det blir derfor hele tiden en forutsigelse av fortiden basert på de nedtegnelser som eksisterer». Samtidig påpeker Fredrik at ansvaret for avgjørelsen om Geirs utilregnelighet hviler på retten – det er jo ikke de sakkyndiges ansvar å bestemme domstolens reaksjon, bare å informere den. Her tar de sakkyndige nok en gang opp deres egen rolle som gjenstand for prinsipiell diskusjon. Jonas lar det ligge. Det er et viktig poeng Fredrik tar opp, at de ikke kan eller har mulighet til å vurdere eller møte den tiltalte på handlingstiden. Dette gir ekspertene stort rom for klinisk skjønn og et enormt ansvar for å unngå den katastrofen, altså feilkonklusjon og dermed justismord, som deres vitensproduksjon *kan* produsere. At Jonas drar dette fram som et problem og dermed undergravende for konklusjonen er ikke overraskende, for problemet er åpenbart. Det er dog et problem de sakkyndige er kjent med, som det også kommer frem under intervjuene: Tidsspørsmålet er sentralt og velkjent for de sakkyndige. Spørsmålet er heller hvor heldig at det oppstår en vitenskapsteoretisk debatt som en del av utspørringen av de sakkyndige, hvor konsekvensen er at hovedforhandlingene, nå en diagnostisk prosess, går over til å bli en definisjonskamp om autoriteten til og nøyaktigheten av atferdsdiagnostikk.

5.8 Dommen faller

Etter rettssaken er over vil fagdommeren med lekdommerne ha domskonferanse. Jeg fikk ikke overvære denne. Dommeren mente at hensynet til anonymitet måtte prioriteres. Hva som foregår i en sånn domskonferanse er dog godt dokumentert av Eivind Kolflaath i hans bok *Bevisbedømmelse i praksis* (2013). Selv om Kolflaath ikke fokuserer spesielt på tilregnelighetsspørsmål i strafferett dekker han godt mer generelt om praksisen som finner sted på bakrommet med dommerne.

Det dommen i denne saken konkluderte med var at Geir kunne straffes, at han var tilregnelig på handlingstiden(e). Til tross for den kritiske diskusjonen som forsvarer ledet om de sakkyndiges arbeid. Argumentasjonen i dommen støtter seg i stor grad på flere lange sitater fra sakkyndigrapporten og journaler fra Geirs sykehusopphold. I tillegg legges det vekt på at politivitner har hatt sammenfalne forklaringer og beskrevet Geir som «rasjonell».

Retten skriver i dommen:

«Tiltalte fremstår rasjonell når det gjelder valg av steder for vinningskriminalitet ... Retten finner ... ikke holdepunkter for tilstedeværelse av alvorlige positive psykotiske symptomer hos tiltalte på handlingstiden. Det er heller ikke holdepunkter for alvorlige negative symptomer på handlingstiden. Det må etter bevisførselen legges til grunn at tiltalte på handlingstiden har fremstått som preget av lengre tids rusmisbruk, dårlig hygiene, han var ustelt og bar preg av forfall ... [har] lite eller ingen venner og liten kontakt med familie, med unntak av søsteren ... på handlingstiden fremstod han som noe tilbaketrukket, uinteressert og lite snakkesalig ... ved vurderingen legger retten vekt på at tiltalte i saken har vist et omfattende aktivitetsnivå og initiativ som vanskelig er forenelig med alvorlige negative symptomer. ... Handlingene fremstår ikke ulogiske og vilkårlige. Slik retten ser det kan tiltalte på handlingstiden ikke anses å ha vært uten evne til realistisk vurdering av sitt forhold til omverdenen.» (min kursiv)

Retten legger altså vekt på at Geir fremstår «rasjonell» i valg av «steder for vinningskriminalitet» og at hans aktivitetsnivå under rettssaken ikke er forenlig med psykotisk symptomer. Med andre ord er hans fremtreden under rettssaken viktig for vurderingen av tilregnelighetsspørsmålet. At det vies plass til å beskrive hans «forfall» og sosiale nettverk i denne sammenhengen kan forstås i gjennom Rose (1998a:185) som et normativt og preventivt argument for at Geir utgjør en risiko, og dermed må fengsles/straffes.

Dommen sier også at retten fester liten lit til Geirs utlegninger om overnaturlige vesener på grunn av en uttalelse fra Geir hvor han uttrykker at han har forsøkt å forberede en forklaring som skal gi ham mindre straff.

Dommen er ikke så overraskende, at retten i hovedsak støtter seg på de sakkyndige skrives eksplisitt. Likevel synes jeg det er verdt å påpeke at dommen i liten grad ser ut til å behandle alle bevis likt. Den plass som er brukt til å behandle Geirs egne utlegninger er kortfattet og avvisende. Der den fester lit til Geir er nå han forklarer motivasjonen for sine handlinger. Utover dette er mesteparten av plassen som er viet til behandling av tilregnelighetsspørsmålet brukt på sitater fra de sakkyndiges erklæring. For meg fremstår det juridiske språket tidvis sammenlignbart med psydisiplinenes språk slik Rose behandler dem. Fordi til en viss grad er språket i dommen sammenlignbart med en diagnostisk språkdrakt, selv om konsekvensen og begrepene skiller seg fra det rent psydisiplinære. Dommen fremstår normalitetsbedømmende slik Mik-Meyer og Villadsen (2007:20–22) omtaler rettsvesenet.

5.9 Konkluderende funn

En av de viktigste observasjonene jeg har gjort i dette kapittelet er å avdekke hvordan hovedforhandlingene i saken framstår som en diagnostisk prosess. Normalitetsforståelse og rasjonalitets-definisjoner lå implisitt til grunn for enhver uttalelse omkring Geirs atferd. Geir fremstod tidvis som en udelaktig observatør hvor hans skjebne, atferd og sjelsevner var et hett tema for alle andre tilstedeværende. Dette kan betraktes som et ledd i en fremmedgjøring av den saken handler om. Geirs tilstedeværelse er nødvendig, men det er tydelig at ekspertene har herredømme over konflikten.

Når Geir uttrykte at han «ikke likte å være under lupen», som et uttrykk for bevissthet om det som foregikk og en kjennskap og skepsis til den avveining som ekspertene foretok, ble ikke dette eksplisitt anerkjent av ekspertene. Aktoratets fremstilling av Geir var preget av at han var en rusmisbruker først og fremst – en risiko for seg selv, men også samfunnet, forsterket gjennom fremstillingen som en notorisk vanekriminell. Jonas derimot fremstilte Geir som syk, irrasjonell og med svekkede sjelsevner. Dette speiler Rose sitt rammeverk om psy-disiplinenes påvirkning av vår forståelse av subjektet og maktens (via vitenskapene) behov for å kontrollere og styre befolkningen (Rose 1998b, 1999, 2006). Det speiler også den risikovurdering som foregår når ekspertene ønsker å anvende produsert kunnskap for å minimere risiko, men samtidig stille seg skeptisk til den allerede produserte kunnskapen om Geir (Beck 1992, 1997; Rose 1998a; Madsen 2010). Den normative anvendelse av språket i retten om hva som utgjør en «rasjonell handling» ble kun møtt med skepsis fra forsvarers hold. Når rettssaken tilnærmes en diagnostisk prosess utgjør det potensielt en risiko for rettssikkerheten: Selv om tilregnelighetsspørsmålet er sentralt for utfallet av saken, så er den anvendte kunnskapen såpass sprikende – flere rapporter med forskjellige konklusjoner – at definisjonen av handlingstiden ikke er gitt. Det hele fremstår nokså i tråd med Løchens postuleringer om en «diagnostisk kultur»¹⁵ som søker å diagnostisere avvik i et forsøk på å forhindre og minimere endring og avvik (1976). Samtidig fremkommer det nokså tydelig at både psy-ekspertene og juristene er medlemmer av hvert sitt (konkurrerende) risikoprofesjon, hvor sikkerhet skal oppnås gjennom risikominimering. Diagnostisk arbeid endrer seg og det tidligere kurative behandlingsfokuset blir influert av preventive «risk factors [that] include: not taking medication ... aggressive behaviour, use of alcohol or illegal drugs, relations with other individuals, age, social isolation, place of residence and self neglect» (Rose 1998a:185).

15 I korte trekk er den «diagnostiske kultur» en sosial forsvarsmekanisme mot endringer i sosiale system. Introdusert av Yngvar Løchen i relasjon til psykiatriske sykehus, men også anvendbart om systemer i samfunnet utenfor det lukkede sykehus (Løchen 1976:I–XV, 229).

At juristene under den diagnostisk pregede hovedforhandlingen må forholde seg til psy-disiplinenes språk og viten reflekterer både Rose og Beck. De er tvunget til å anvende en kunnskap som står som grunnlaget for vår forståelse av subjektet og de lidelser som kan oppstå i det. Forsvarer må forsøke å forstå og anvende denne kunnskapen når han betviler og kritiserer de tilstedeværende representantene for den ekspertgruppen, psy-ekspertene som har produsert den kunnskapen han må bruke. Partene påtar seg dermed et psy-vitenskapelig diagnostisk blikk, som resulterer i at store deler av saken fjerner seg fra det rent rettslige og rettssaken beveger mot å bli en forlengelse av det rettspsykiatriske arbeidet de sakkyndige allerede har utført. Her trer psy-disiplinene seg inn som premissleverandør for hvordan man skal forstå og hvilken kunnskap som skal anvendes for å forstå Geir (Rose 1996, 1998b, 1999). Det aksepteres av alle, selv om forsvareren skiller seg fra og er kritisk til den etablerte konklusjonen.

De sakkyndiges egen usikkerhet kom frem etter hvert, men kanskje spesielt Trines ydmykhet (eller kapitulasjon til forsvarers kritikk?) viser et tegn på en indre tvil (refleksivitet) omkring vurdering og konklusjon (Beck 1997; Madsen 2010). Dette sammen med den konsensus om psy-disiplinenes unøyaktighet og usikkerhet, viser til dobbeltheten i risikosamfunnets mentalitet, som Beck kaller det. Det er ingen andre enn rettspsykiaterne som har kompetansen til å foreta vurderingene, men samtidig er det usikkerhet omkring kunnskapen, feilbarligheten og unøyaktigheten, som kan føre til en katastrofe, som i denne sammenhengen ville vært et justismord, en feilaktig dom fra domstolen, basert på en feilaktig konklusjon fra de sakkyndige. Risikominimeringen i søken etter sikkerhet er gjennomtrengende preget av indre og ytre tvil. Dette resulterer i at det er ekspertenes kunnskap og kompetanse som står på spill her, de har på et vis overtatt en «tiltaltposisjon» i saken, hvor deres arbeid er oppe til vurdering, snarere enn Geir.

Dette bringer fram en annen problemstilling om makten i rettssalen: Hvem som kontrollerer konflikten. I *Conflict as property* (1977) postulerer Nils Christie at påtalemyndigheten tar konflikten fra den fornærmede. I denne saken mener jeg det kommer nokså tydelig frem at ekspertene tar konflikten også fra den tiltalte. Diskusjonen retter seg inn mot atferden og (u)tilregneligheten til Geir, og jeg oppfattet en slags konsensus blant partene om å omtale Geir mer eller mindre som han ikke var der. Hans valg, handlinger og ytringer ble alle offer for et psy-vitenskapelig blikk som de tilstedeværende påtok seg. Et blikk og en språkdrakt som ble brukt til å analysere og diskutere Geirs sjelsevner. Det fremstår som om at det pågår en diagnostisk prosess hvor selv juristene anvender psy-disiplinenes hverdagsliggjorte språk og viten til å diagnostisere Geir. Fremmedgjøringen av Geir blir komplett ved at han overses, omtales som om han ikke er der og man tar konflikten fra han (Lundeberg and Breivik 2014).

Det som kommer frem om maktkampen mellom de sakkyndige og Jonas er at makten til de sakkyndige ikke fremstår like tydelig under selve hovedforhandlingen. Hovedforhandlingen fremstår mer som et forsøk på å overprøve de sakkyndiges vurderinger og konklusjon. De sakkyndige er blitt tiltalte selv, de står i en (refleksiv) konflikt om hvorvidt deres arbeid (og viten) er vitenskapelig og etterrettelig nok. Deres rolle som sakkyndige eksperter som skal informere retten er endret til å bli tiltalte og forsvarere av sitt profesjon og de psy-disipliner som ligger til grunn for deres kompetanse. Til tross for dette vises makten de besitter i dommen, tross den grundige diskusjon og kritikk av rapporten og de sakkyndige som forekom, fant dommeren det fortsatt ikke nødvendig å i dommen kritisere eller utfordre rapporten, men snarere følge dens anbefalinger uten nevneverdig kommentar. Psy-ekspertenes risikovurdering blir på et vis premisser for rettens maktutøvelse (Rose 1996).

Diskusjonen og kritikken av de sakkyndiges rapport fremstod under hovedforhandlingen nokså konfliktfylt, men kan også betraktes som en grundighet som er betryggende. Diskusjonen viser at ekspertene er klar over den vanskelig vurderingen og problemstilling tilregnelighet er, samtidig som det er en forståelse for at dette må behandles grundig for å informere retten best mulig, slik at denne ikke dømmer feil. Makten til psy-ekspertene blir utfordret og ikke tatt for gitt, og i denne saken blir de kontinuerlig utfordret av forsvareren. Kravet til objektivitet som ligger i rettsvitenskapene innfris nok ikke alltid tilfredsstillende av psy-disiplinenes vurderinger og usikkerhet. Dette fremstår konstruktivt i denne saken, det rettes mye kritikk mot psy-vitenskapene som besvares så godt det kan av de sakkyndige. Relatert til dette er de sakkyndiges tendens til å ta opp deres rolle i retten, for å klargjøre overfor forsvarer at det ikke er deres oppgave og ansvar med å dømme og avgjøre tilregnelighetsspørsmålet. Ved å klargjøre dette kan psy-ekspertene, som Christie (1971) skriver, beholde status og ikke miste ansikt. Deres oppgave er preget av usikkerhet fordi de er «operating within a complex system of rapidly changing information» (Christie 1971:362). I kontrast står juristene i en annen posisjon, fordi «[t]he homogeneous curriculum here makes it possible to distinguish the good law students from the poor ones» (Christie 1971:362). Deres legitimitet avhenger av deres ferdigheter og anvendelse av deres juridiske ekspertise, som i saker som denne utfordres av viten som kommer uten ifra og som er langt mer personavhengig (Aubert 1958).

6. Avsluttende drøfting

Sikkerhetsidealet som oppstår i risikosamfunnet er tosidig, det er sikkerhet til samfunnet, men også sikkerhet i konklusjonene og den viten som produseres og anvendes for å skape sikkerhet. En av oppgavene til psy-disiplinene har blitt å preventivt sikre samfunnet mot farlige (utilregnelige) og umoralske individer som kan forårsake stor skade og høye kostnader, som skjer i virket som rettspsykiaterne utfører på vegne av rettsvesenet. Dette står i kontrast til det opprinnelige kurative mandat gitt legene, og som ligger til grunn for lege-eden og dere arbeid med behandling. I tillegg er det et tredje sikkerhetsaspekt relatert til disse: Sikkerhet mot overgrep. Dette gjelder for rettssikkerheten, i denne sammenheng når det kommer til psykiatriens tvangsbruk. Dette kan forstås som et tegn på den ambivalens som er rettet mot psy-disiplinene, om ikke i sammenheng med selvforståelse, så i sammenheng med historie, overgrep og det uavklarte forholdet mellom vitensproduksjonen og de konklusjoner som fører til behandling og særlig tvangsbruk. Som Roussel (2003) skriver legges det moralske ansvaret hos ekspertene og politikerne. Dette fremkommer i både observasjonskapitlet og intervjukapitlet ved at risikodiskursen via psy-disiplinene har nokså tydelige moralske indikasjoner for hvordan atferd skal tolkes.

22. Juli-saken fremstår som en kritisk hendelse som kan forstås i lys av risikosamfunnet, eller risikodiskursen, slik det fremstilles av Beck og Rose med tanke på samfunnets og eksperters reaksjon på rettspsykiatriens virke. Rettspsykiatriens vitensproduksjon og praksis har mistet tillit i befolkningen og fremstår plutselig tvilsom i lys av de vitenskapsidealer som ligger til grunn for vår forståelse av hva rettspsykiatrien skal være. Den flersidige usikkerheten som dommerne og rettspsykiaterne selv sikter til med referanser til 22. Juli-saken, og dermed psy-disiplinenes praksis, speiler befolkningens skepsis. Det vises mer refleksivitet innad i de to disiplinene om deres forhold til hverandre. Det er ulike oppfatninger om hva som kan minke risikoen for feilbedømmelse og feildiagnostiseringer. Dommerne og en av de sakkyndige mente det ville være en bedre løsning å endre praksisen slik at de sakkyndige leverer hver sin rapport uten innspill fra hverandre. Jeg forstår det dithen at dommerne mener at dette vil kunne produsere mer sikkerhet, eller mindre risiko, i deres arbeid med dommen. De vil da sitte på mer data, som ikke er samordnet, og dermed gir et bredere datagrunnlag. De resterende sakkyndiges holdning var derimot fokusert på at man burde gjøre mer nøyaktig og grundig arbeid.

Her søkes sikkerhet omkring kunnskap, funn og konklusjon ved forsøksvis risikominimering av individets og samfunnets skjebne. Dette viser et normativt kompass på ønsket og uønsket atferd, men også ønsket og uønsket reaksjon fra partene i saken, inkludert de sakkyndige. Det er jo ikke de sakkyndiges plass å ønske en reaksjon, men deres rapport indikerer deres rådgivning. Dermed kan

de forstås som premissleverandører for retten basert på resultatet deres observasjoner og vurderinger har ført til. Ansvarret ligger hos retten, men alle mine informanter har uttalt at dommerne nok følger de sakkyndiges rapport for lett, og dermed er det rimelig å påstå at konklusjonen til de sakkyndige er disiplinerende for rettens forståelse av den tiltalte som et (u)moralsk risikosubjekt.

Observasjonen av en tiltalt slutter ikke med innlevering av rapporten, men fortsetter under hovedforhandlingene. Rettssaken jeg observerte i Bergen Tingrett presenterer dette på en nokså sterk måte når hovedforhandlingen endret karakter til å bli en diagnostisk prosess, med sterke normative (moralske) undertoner. Beskrivelsene av Geir som «uflidd» og «uhygienisk» lener seg sterkt på en moralsk diskurs om hvordan man skal te seg, og om man ikke oppfyller disse kriteriene blir det undergravende for ens karakter. Karaktertrekk og beskrivelser av rusmisbruk, sosial isolasjon, personlig hygiene og lignende brukes på den måten Rose (1998a) omtaler som risikovurderinger, framfor behandlingsvurderinger. Dette brukes så som indikatorer for å fremheve Geir som et risikosubjekt som ikke hører hjemme ute i samfunnet: Karaktertrekkene og diagnostiseringen blir så og si framstilt som (del)årsaker til de gjerninger han står tiltalt for. Aktoratets agenda, med de sakkyndiges erklæring som hjelpemiddel, er tydelig rettet mot samfunnsvernet og risikominimering for de fornærmede (og potensielt fremtidige fornærmede) av Geirs handlinger. Jonas forsøker på sin måte å utfordre og stille spørsmål ved konklusjonen til de sakkyndige, men ikke deres moralske diskurs og diagnostisering av Geir. Han anvender denne diskursen selv med ønske om et annet resultat enn de psy-ekspertene anbefaler. Det skjer med andre ord en psy-vitenskapeliggjøring av rettsprosessen.

Det oppgaven viser i hvordan dommere og sakkyndige uttaler seg om arbeidet med tilregnelighetsvurderingen kan man kalle en moralsk risikodiskurs, og hvordan dette kan fremstå i en rettssak. Dette har den konsekvens at ikke bare har staten annektert konflikten fra de fornærmede som Christie skriver (1977), men samtidig frarøves også den tiltalte sin posisjon i konflikten. Geir mister ikke anledningen til å tale sin sak, men som det fremkommer så lyttes det lite til ham og de sitater som legges vekt på i dommen brukes utelukkende til å så mer tvil om hans «normalitet» som rettssubjekt (Mik-Meyer and Villadsen 2007:20–22,153). Hans atferd blir gjenstand for en normativ vurdering om ønsket og uønsket atferd, dermed er han ikke lenger en aktiv deltaker i rettsprosessen som handler om han selv (Lundeberg and Breivik 2014). Konflikten i rettssalen var i saken jeg observerte i langt større grad mellom de sakkyndiges konklusjon og forsvarer, det fremstod som en faglig (refleksiv) konflikt hvor de faktiske gjerningene spilte langt mindre rolle enn de sakkyndiges forsvar av sine funn og den psy-vitenskapelige forståelsen av Geir som ble de presenterte.

I intervjuene med dommere og rettspsykiatere er ikke moralen i risikodiskursen like tydelig som i rettssaken, men her fremkommer derimot vitenskapsisen til, og den tvungne anvendelse av, psydisiplinenes ekspertise sterkt frem. Når dommerne selv vedgår manglende kompetanse på feltet og stiller spørsmål ved psydisiplinenes treffsikkerhet, men samtidig anvender språket og uttaler en grunnleggende avhengighet til det psydisiplinære språk, så illustrerer dette nokså godt den dobbelthet Beck snakker om samt avhengighetsforholdet til psyvitenskapene Rose postulerer (1996, 1999). Juristene frykter katastrofen (justismordet) som risikerer å skje uten den kunnskapen psydisiplinene besitter. De er avhengig av psyekspertenes risikovurderinger, men understreker likevel deres manglende utfordring av og engasjement med problemstillingen omkring strafferettslig (u)tilregnelighet. Dette vitner om en reaksjon på 22. Juli-saken og den kritikk de sakkyndige ble utsatt for der, samt dommerens «dissekering» av (i hvert fall) den første rapporten. Så ikke bare har psydisiplinenes virke i rettsvesenet blitt utsatt for en kritisk hendelse slik Das (1995) snakker om, men også rettsvesenets praksis på det samme området. Straffesaker hvor tilregnelighetsspørsmålet står sentralt får et *før* og *etter* element, hvor 22. Juli-saken markerer bruddet.

Intervjuene og rettssaken viser også til forskjellige arbeidsmetoder mellom rettsekspertene og psyekspertene. Den rettslige diskursen velger og strukturerer det av data som er relevant og viktig (Lundeberg and Breivik 2014:18). Juristenes krav og ønske om «objektive» og klare (enkle) svar for å fatte sine beslutninger står i kontrast til psyekspertenes vitenskapelige usikkerhet og (refleksive) bevissthet omkring egen forsknings (potensielle) feilbarlighet. Det som ligger i psyvitenskapenes vitensfelt; å ta hensyn til kompetansevariasjon og erfaring; kliniske vurderinger; og det som ligger utenfor den enkelte sakkyndiges vitensfelt: Tidsdimensjonen, samhandlingsformer og den data som ikke stammer fra den tiltalte selv eller den dokumentasjon psydisiplinene har produsert fra annet hold. Dette fremstår også som en konsensus i både intervjuer og rettssaker; psyekspertene supplerer med vitenskapelig fundert informasjon og premisser, men dette fundamentet fremstår som svakt, den psyvitenskapelige viten fyller ikke de «objektivitetskrav» som den rettslige diskursen baserer sin praksis på. Likevel er det ved lov lagt opp slik at de sakkyndige psyekspertene skal intervensere i retten når det er spørsmål om tilregnelighet.

Både juristene og psyekspertene kan betraktes som risikoprofesjoner. Deres oppgave er å preventivt minimere risiko mot samfunnet og overtramp mot individet. De anvender ulikt språk og har tidvis vanskelig med å forstå hverandres begrepsapparater, men sier likevel om hverandre at det som regel går greit.

Oppgaven viser også at utvelgelsen og oppnevningen av sakkyndige fremstår nokså tilfeldig og

preget av at lokale rettspsykiatriske miljøer kan være relativt små. Det fremkommer også at oppfatningen om bruk av de sakkyndige, kanskje på grunn av dette, er preget av variasjon basert på forskjellige gode og dårlige erfaringer. Dette kan skape et rettsikkerhetsproblem hvor retten ikke kan kontrollere og kvalitetssikre de sakkyndiges kliniske arbeid, noe heller ikke DRK kan gjøre. Samarbeidet mellom de sakkyndige står derfor frem som et potensielt problem som kan være årsak til en rettsvitenskapelig katastrofe: justismordet. Anvendelsen av sakkyndige informerer dog samtidig dommernes kunnskapsgrunnlag og er et forsøk på å minimere risikoen for feil avgjørelse, så det øker beslutningssikkerheten (ideelt sett) fordi saken belyses fra flere faglige perspektiv.

Det psy-vitenskapene bidrar med er å gjøre rettsprosessen mer tverrfaglig, og som observasjonkapitlet viser, kan dette bidra til å skape en konstruktiv og refleksiv, om enn konfliktfylt, debatt hvor metodeulikheter, teoretiske ulikheter og forskjellig kildebruk blir opphav til både å avdekke vitenskapelige svakheter, feildiagnostisering og maktmisbruk. Den tvil Beck snakker om trer inn i rettssalens kritiske diskusjon omkring den psy-vitenskapelige intervensjonen Rose omtaler. utfordringen oppstår når jurister kan lene seg på de sakkyndiges rapport mer eller mindre ukritisk. Dette kan forsterke en diagnostisk kultur, samt dreie konflikten i retning en definisjonskamp hvor profesjonene tar konflikten fra partene. Dette kan så true rettssikkerheten og dermed kan anvendelsen av sakkyndige også sees som en unødig øking av sakens kompleksitet hvor dommernes profesjonsmakt og domstolens beslutningsevne blir svekket gjennom økt risiko for (potensiell) psy-disiplinær maktutøvelse.

Bibliografi

- Aakvaag, Gunnar C. 2008. *Moderne Sosiologisk Teori*. Oslo: Abstrakt forl.
- Adam, Barbara, Ulrich Beck, and Joost Van Loon, eds. 2000. *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. 1st ed. SAGE Publications Ltd.
- Appelrouth, Scott, and Laura Desfor Edles, eds. 2008. *Classical and Contemporary Sociological Theory: Text and Readings*. Los Angeles, London, New Dehli, Singapore: Pine Forge Press.
- Aubert, Vilhelm. 1958. "Legal Justice and Mental Health." *Psychiatry* 21(2):101–13.
- Beck, Ulrich. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. 1st ed. SAGE Publications Ltd.
- Beck, Ulrich. 1997. *Risiko Og Frihet*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad og Bjørke AS.
- Beck, Ulrich. 2000. "Risk Society Revisited: Theory, Politics and Research Programmes." Pp. 211–29 in *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. SAGE Publications Ltd.
- Beck, Ulrich. 2008. *World at Risk*. 1 edition. Polity.
- Bloor, David. 1991. *Knowledge and Social Imagery*. University of Chicago Press.
- Bogner, Alexander, Beate Littig, and Wolfgang Menz, eds. 2009a. *Interviewing Experts*. Basingstoke England ; New York: Palgrave Macmillan.
- Bogner, Alexander, Beate Littig, and Wolfgang Menz. 2009b. "Introduction: Expert Interviews - An Introduction to a New Methodological Debate." Pp. 1–13 in *Interviewing Experts*. Basingstoke England ; New York: Palgrave Macmillan.
- Bogner, Alexander, and Wolfgang Menz. 2009. "The Theory-Generating Expert Interview: Epistemological Interest, Forms of Knowledge, Interaction." Pp. 1–13 in *Interviewing Experts*. Basingstoke England ; New York: Palgrave Macmillan.
- Christie, Nils. 1971. "Law and Medicine: The Case against Role Blurring." *Law & Society Review* 5(3):357–66.
- Christie, Nils. 1977. "Conflicts as Property." *British Journal of Criminology* 17(1):1–15.
- Das, Veena. 1995. *Critical Events: An Anthropological Perspective on Contemporary India*. Delhi: Oxford University Press.
- Douglas, Mary. 1994. *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*. New Ed edition. Routledge.
- Doyle, Aaron, and Richard V. Ericson, eds. 2003. *Risk and Morality*. Toronto: University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division.
- Eitinger, Leo, and Nils Retterstøl. 1990. *Rettspsykiatri*. 4th ed. Oslo: Universitetsforlaget.
- Goffman, Erving. 1990. *The Presentation of Self in Everyday Life*. New edition. Penguin.
- Goffman, Erving. 1991. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. London: Penguin Books.
- Grønmo, Sigmund. 2004. *Samfunnsvitenskapelige Metoder*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Gubrium, J. F., and A. Strauss, eds. 2003. "Active Interviewing." Pp. 67–80 in *Postmodern Interviewing*. Thousan Oaks, London, New Dehli: Sage.
- Hjørland, Birger. 2011. "The Epistemological Lifeboat." Retrieved June 2, 2014 (<http://www.iva.dk/jni/lifeboat/info.asp?subjectid=26>).
- Høyersten, Jon Geir, and Siri Nome. 2013. "Intervju Ved Judisiell Observasjon." *Tidsskrift for Den norske legeförening* 133(2):<http://tidsskriftet.no/article/2962573/>.
- Joas, Hans, and Wolfgang Knöbl. 2009. *Social Theory: Twenty Introductory Lectures*. 1st ed. Cambridge University Press.
- Justis- og Beredskapsdepartementet. 1990. "NOU 1990:5 Strafferettslige utilregnlighetsregler og

- særreaksjoner.” *Regjeringen.no*. Retrieved March 2, 2014 (<http://www.regjeringen.no/nb/dep/jd/dok/nouer/2001/nou-2001-12.html?id=377603>).
- Justis- og Beredskapsdepartementet. 2001. “NOU 2001:12 Rettsmedisinsk sakkyndighet i straffesaker.” *Regjeringen.no*. Retrieved February 2, 2014 (<http://www.regjeringen.no/nb/dep/jd/dok/nouer/2001/nou-2001-12.html?id=377603>).
- Justis- og Beredskapsdepartementet. 2013. “Utvalg om utilregnelighet og rettspsykiatrisk sakkyndige.” *Regjeringen.no*. Retrieved January 22, 2014 (<http://www.regjeringen.no/nb/dep/jd/dep/styre-rad-og-utval/tidsbegrensete-styrer-rad-og-utvalg/utvalg-om-utilregnelighet-og-rettspsykia.html?id=710889>).
- Kirkland, Anna, and Jonathan M. Metzl, eds. 2010. *Against Health: How Health Became the New Morality*. 1st ed. New York University Press.
- Kolflaath, Eivind. 2013. *Bevisbedømmelse I Praksis*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Kvale, Steinar, and Svend Brinkmann. 2008. *InterViews: Learning the Craft of Qualitative Research Interviewing*. 2nd ed. Sage Publications, Inc.
- Lash, Scott. 2000. “Risk Culture.” Pp. 47–62 in *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. SAGE Publications Ltd.
- Lebesco, Kathleen. 2010. “Fat Panic and the New Morality.” Pp. 72–82 in *Against Health: How Health Became the New Morality*. New York University Press.
- Littig, Beate. 2009. “Interviewing the Elite - Interviewing Experts: Is There a Difference?” Pp. 98–113 in *Interviewing Experts*. Basingstoke England ; New York: Palgrave Macmillan.
- Løchen, Yngvar. 1976. *Idealer Og Realiteter I et Psykiatrisk Sykehus*. 2nd ed. Oslo: Scandinavian University Books.
- Lundeberg, Ingrid Rindal. 2008. *De Urettmessige Mindreverdige: Domstolens Maktkritiske Funksjon I Saker Om Spesialundervisning*. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Lundeberg, Ingrid Rindal, and J. K. Breivik. 2014. “Being Deaf in Court.” *Scandinavian Journal of Disability Studies* (in special issue on Disability and Justice):forthcoming.
- Madsen, Ole Jacob. 2010. *Den Terapeutiske Kultur*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Malt, Ulrik. 2009. “Negative Symptomer.” *Store norske leksikon*. Retrieved April 25, 2014 (http://sml.snl.no/negative_symptomer).
- Mik-Meyer, Nanna, and Kaspar Villadsen. 2007. *Magtens Former: Sociologiske Perspektiver På Statens Møde Med Borgeren*. 1st ed. København: Hans Reitzels Forlag.
- Mythen, Gabe. 2004. *Ulrich Beck: A Critical Introduction to the Risk Society*. Pluto Press.
- Nielsen, Torben Hviid. 1997. “Introduksjon - Å Tenke Seg Ut Av Industrisamfunnet.” Pp. 5–13 in *Risiko og Frihet*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad og Bjørke AS.
- Novas, Carlos, and Nikolas Rose. 2000. “Genetic Risk and the Birth of the Somatic Individual.” *Economy and Society* 29(4):485–513.
- Ritzer, George. 2008. *Sociological Theory*. Boston: McGraw-Hill Higher Education.
- Roberts, Dorothy. 2010. “The Social Immorality of Health in the Gene Age: Race, Disability and Inequality.” Pp. 61–71 in *Against Health: How Health Became the New Morality*. New York University Press.
- Rose, Nikolas. 1996. “Psychiatry as a Political Science: Advanced Liberalism and the Administration of Risk.” *History of the Human Sciences* 9(2):1–23.
- Rose, Nikolas. 1998a. “Governing Risky Individuals: The Role of Psychiatry in New Regimes of Control.” *Psychiatry, Psychology and Law* 5(2):177–95.
- Rose, Nikolas. 1998b. *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. Reprint. Cambridge University Press.

- Rose, Nikolas. 1999. *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. 2nd ed. Free Association Books.
- Rose, Nikolas. 2003. "The Neurochemical Self and Its Anomalies." Pp. 407–37 in *Risk and Morality*. Toronto: University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division.
- Rose, Nikolas. 2006. *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rose, Nikolas, and Joelle M. Abi-Rached. 2013. *Neuro: The New Brain Sciences and the Management of the Mind*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Rosenqvist, Randi, and Kirsten Rasmussen. 2004. *Rettspsykiatri I Praksis*. 2nd ed. Oslo: Universitetsforlaget.
- Roussel, Violaine. 2003. "New Moralities of Risk and Political Responsibility." Pp. 117–44 in *Risk and Morality*. Toronto: University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division.
- Schaanning, Espen. 2007. *Menneskelaboratoriet: Botsfengslets Historie*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Schiøtz, Aina. 2012. "Legen Som Sakkyndig - Rollen Og Historien." *Tidsskrift for Den norske legeforening* 132(7):853–54.
- Silverman, David. 2011. *Interpreting Qualitative Data*. Fourth Edition. Sage Publications Ltd.
- Statens sivilrettsforvaltning. 2013. "Årsmeldinger Og Veiledere." Retrieved June 19, 2014 (<http://www.sivilrett.no/arsmeldinger-og-veiledere.307106.no.html>).
- Statens Sivilrettsforvaltning. 2013. "Den Rettsmedisinske Kommisjon - Statens Sivilrettsforvaltning." Retrieved February 19, 2014 (<http://sivilrett.no/den-rettsmedisinske-kommisjon.304199.no.html>).
- Straffeloven. 1902. "Almindelig Borgerlig Straffelov (Straffeloven)." Retrieved July 2, 2013 (http://abo.rettsdata.no/browse.aspx?bid=direct&s_terms=straffeloven%20%C2%A744&sDest=gL19020522z2D10z2EzA744#gL19020522z2D10z2EzA744).
- Turner, Bryan. 2004. *The New Medical Sociology: Social Forms of Health and Illness*. W. W. Norton & Company.